

VEDRANA DELONGA

PRILOG ARHEOLOŠKOJ TOPOGRAFIJI MOKROG POLJA KOD KNINA

UDK 904 «652/653» : 801.311 (427.13 Dalmatia)
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Vedrana Delonga
Y — 58000 Split
Muzej hrvatskih
arheoloških spomenika

Postoji niz bitnih odrednica prirodno-geografskog i povijesno-kulturnog karaktera koje izdvajaju područje oko Knina u definiranu regionalnu cjelinu u okviru šireg sjevernodalmatinskog prostora. Pogodnost geografskog položaja šireg kninskog područja najuže je vezano uz geostrateški značaj i prometnotranzitivnu važnost ovog kraja, što je od uvijek predstavljalo vrlo važan faktor u procesu povijesnog, društveno-gospodarskog i kulturnog razvitka te regije. Uzimajući u obzir specifična povijesna gledišta, prirodnu raznolikost terena, te postojeće smjerove prirodnih komunikacija unutar riječnih tokova Krke i Zrmanje, uočava se svojevrsna diferencijacija unutar dotičnog prostornog areala u nekoliko manjih regionalnih zona: na prostor što ga čini plodan teren Kninskog i Kosova polja i teren koji se pruža zapadno od rijeke Krke do kanjona Zrmanje i obronaka Velebita na rubnim dijelovima krške visoravni Bukovice. Jača prirodna konstanta, koja nastaje u prvom redu iz gospodarske vrijednosti tla, stvarala je i mogućnosti intenzivnijeg naseljavanja upravo na prostoru unutar plodnih dolina Krke i Butišnice, što se prati i kroz stalnu kvantitetu arheološke građe, gušću koncentraciju naseobinskih aglomeracija i arheoloških nalazišta iz raznih povijesnih epoha na širem arealu Kninskog i Kosova polja. Stoga je, i u smislu dosadašnjeg proučavanja opće arheološke problematike, jača istraživačka djelatnost bila usmjerena na upoznavanje arheoloških sadržaja toga dijela kninske regije.

S druge strane, ostaje necjelovita arheološka slika s vrlo ograničenim brojem registriranih arheoloških nalazišta na onom dijelu kninske regije koji zauzima prostor brdovite krške zaravni između Zrmanje i Krke. Mnogi arheološki lokaliteti nedovoljno su istraženi, spomenuti u literaturi uz šturu osvrte i dokumentaciju, a velik broj nalaza potječe s još neutvrđenih topografskih ubikacija, te se njihovo sustavnije arheološko proučavanje nameće kao važan istraživački postulat. Da bi se kompleksnije mogla sagledati opća slika kulturno i historijski vrlo slojevite problematike ovog prostora u razdoblju od kasne antike i srednjeg vijeka, potrebno je najprije pristupiti sukcesivnom istraživanju

užih regionalnih cjelina u sklopu većeg geografskog prostora. Potaknuti tom činjenicom izdvajamo na ovom mjestu područje Mokrog Polja kod Knina kao karakterističnu arheološko-topografsku mikrocjelinu radi upotpunjavanja karte arheoloških nalazišta i u nastojanju da se obradom pojedinih arheoloških lokaliteta upotpune podaci u još uvijek ne-cjelovitu lancu kulturnog kontinuiteta na ovom dijelu sjeverne Dalmacije.

U pregledu arheološke građe iz kninske okolice u lapidariju Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika nailazi se na veći broj nepubliciranih ulomaka starokršćanske i predromaničke kamene plastike s nekoliko arheoloških lokaliteta u Mokrom Polju. Ti nalazi potječu s arheoloških iskopavanja provedenih tridesetih godina ovog stoljeća ili su ostaci bogatog fonda spomeničkih akvizicija kninskog muzeja iz vremena intenzivne arheološke djelatnosti fra Luje Maruna.

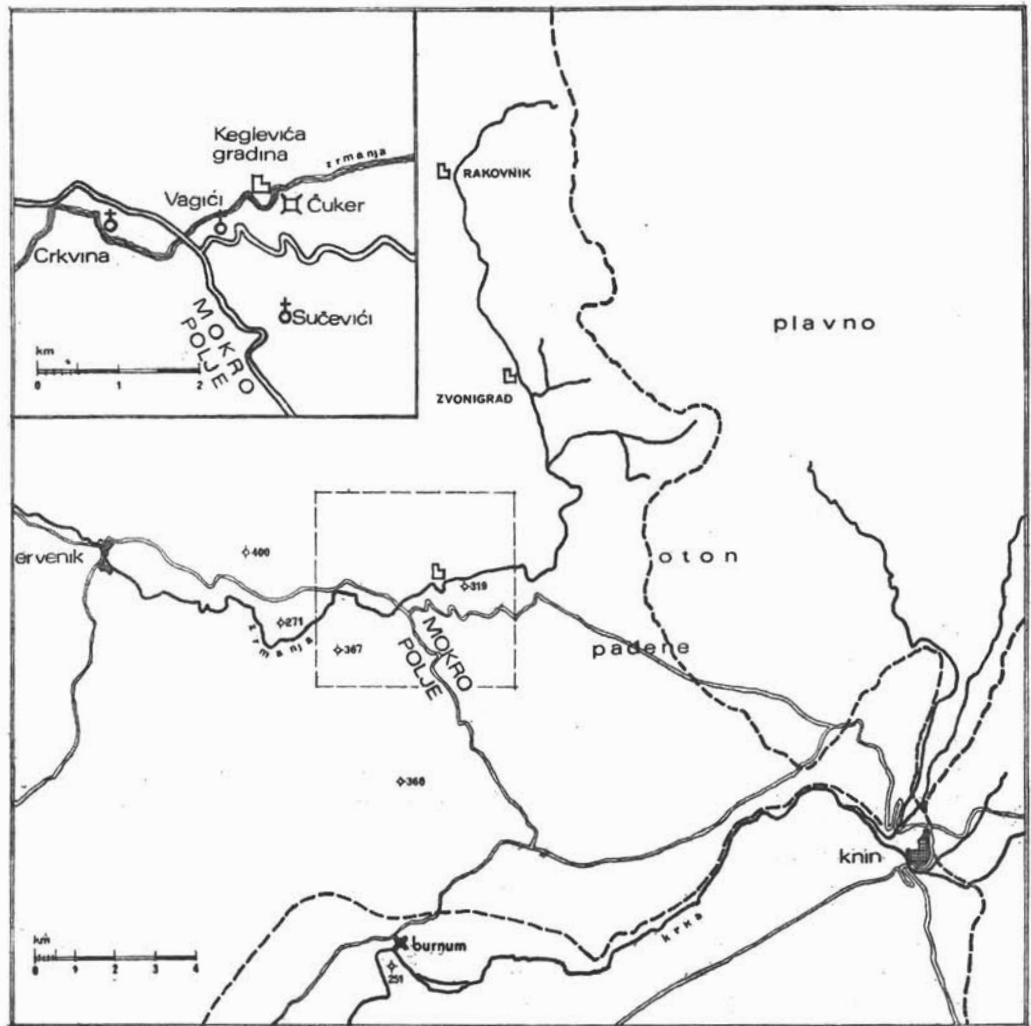
Prvi arheološki zahvati na području Bukovice i sjeverne Dalmacije uopće otpočeli su uoči 1. svjetskog rata. Kako se u to vrijeme najviše pažnje posvećivalo istraživanju antičkog perioda, inicijativom Arheološkog instituta iz Beča izvršena su iskopavanja većih antičkih središta u Burnumu i Aseriji. Istovremeno u Kninu L. Marun nastavlja živu aktivnost na prikupljanju i evidentiranju ranosrednjovjekovnih nalaza s toga terena, pa nam i danas arhivski podaci s njegovih rekognosciranja i glavnina prikupljene građe predstavljaju polazište pri stvaranju opće arheološke slike ovog područja posebno za razdoblje ranog srednjeg vijeka. U međuratnom razdoblju dolazi do Marunove suradnje s M. Abramčićem, tadašnjim direktorom Arheološkog muzeja u Splitu, i danskim arhitektom E. Dyggveom. Tada se na Marunov poticaj pristupilo arheološkom iskopavanju u Mokrom Polju na položaju bazilike u Sučevićima, pretpostavljenog kasnoantičkog-ranosrednjovjekovnog utvrđenja na brdu Čuker, te manjim zahvatima i arhitektonskim premjeravanjima na lokalitetima Crkvina i Keglevića gradina.¹ Tok i rezultati istraživanja ostali su do danas u stručnoj literaturi najvećim dijelom nekompletni, poznati samo u okviru sve teže upotrebljivih planova i crteža iz Dyggveove dokumentacije,² te informativnih članaka u onovremenom dnevnom tisku. Uz još nedovoljne istraženosti terena, na tom dijelu sjeverne Dalmacije sustavno provedena rekognosciranja rezultirala su u najnovije vrijeme velikim brojem evidentiranih prethistorijskih gradinskih lokaliteta,³ a objedinjavanje poznatog arheološkog materijala i obrada arheološko-povijesnih tema iz antičkog perioda pokazuje novi metodološki pristup toj problematici.⁴

¹ S. Gunjača, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu. *Starohrvatska prosvjeta*, III/1, 1949, 289.

² Tehnička i foto dokumentacija s provedenih istraživanja pohranjena je u Arhivu Einar Dyggve u Urbanističkom zavodu u Splitu. Zahvaljujemo voditeljicama Arhiva na susretljivosti.

³ Š. Batović, *Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH u Sarajevu*, XV/13.

⁴ M. Zaninović, Kninsko područje u antici, *Arheološki radovi i rasprave*, VII, 1974, 301. i d.; B. Ilaković, *Razvoj ceste Stara straža — Radučić u odnosu na trasu akvedukta Plavno Polje — Burnum, Putevi i komunikacije u antici*, *Materijali*, XVII, Peč 1978, 109. i d.

KARTA 1

U domeni srednjovjekovne arheologije najviše podataka s kninskog područja dao je S. Gunjača, koji je u razdoblju od 1954. do 1957. g., obilazeći lokalitete sjeverne Dalmacije, reambulirao i neka arheološka nalazišta kninske okolice. Time je dopunjavao i često revidirao dotadnja Marunova zapažanja, što je kasnije rezultiralo najpotpunijim prikazom u stručnoj literaturi u okviru rada »Tiniensia archaeologica« I, II, gdje je, sintetizirajući historijske izvore, arheološku građu i zapažanja s terena, pokušao dati potpuniju sliku historijskih i kulturnih prilika u srednjem vijeku s kninskog područja na prostoru arheoloških

mikroregija Knina, Plavna, Pađena, Kninskog polja i Vrpolja.⁵ U želji da se slična istraživanja ubuduće nastave, prilažemo na ovom mjestu prikaz kroz arheološku topografiju Mokrog Polja u kasnoj antici i srednjem vijeku Stjepanu Gunjači *ob honorem*.

Na udaljenosti od oko 18 km sjeverozapadno od Knina na rubu brdovita terena Bukovice smještena je krška udolina Mokrog Polja. Zatvorena s jugoistoka vapnenačkim masivom planine Kom i izdancima sjeverozapadnog dijela Dinare formira se u smjeru od Radučića do Erveničkog Jagodnika u dužini od oko 10 km i širini od 5 km izdužena krška sinklinala s terenima vrlo plodne obradive zemlje. To je bio osnovni uvjet koji je utjecao na strukturu opće naseljenosti toga terena kroz vijekove i prirodna pogodnost koju ta plodna, krška dolomitsko-laporašta udolina pruža u odnosu na okolni prostor neobrađivog vapnenačkog kamenjara. Tu i danas egzistira suvremeno naselje Mokrog Polja formirano na principu više manjih zaselaka grupiranih na nižim pribrežjima uz rub polja. Čitavo ovo područje povezano je reljefom u jedinstvenu cjelinu, što je osobito naglašeno postojanjem smjerova riječnih tokova Zrmanje i Krke, koje sa zapada i istoka flankiraju brdoviti plato Bukovice i pružaju stanovništvu veće komunikacijske mogućnosti prema sjeveru i jugu. Samo postojanje plodnih oaza u većim krškim poljima razbijaju konfiguraciju terena, i ostavljaju tako samo prividan dojam prirodne i društvene zatvorenosti toga prostora.

To područje, kao i cijela Bukovica i Ravni kotari na prostoru između Zrmanje i Krke, u željeznom dobu i u antici pripadalo je području klasične Liburnije. Dosad je na području Mokrog Polja ustanovljen niz gradinskih lokaliteta čija je dispozicija u prethistorijskom i antičkom razdoblju relevantna za proučavanje naseobinskih aglomeracija i obrambenih punktova toga prostora, posebice u odnosu na nekadašnji liburnski *castellum*, a kasnije rimski vojnički logor u Burnumu na lijevoj obali Krke, na graničnom području između Liburna i Delmata. Reljefno istaknuta s obzirom na konfiguraciju terena i raspoređena u prirodnom lancu autohtona gradinska utvrđenja, dosad registrirana sa zapadne strane Mokrog Polja u smjeru: Radučska glava, Babića glavica, Oštrik, Ervenički Jagodnik, i njima sjeverne utvrde nad kanjonom Zrmanje: Kučište, Keglevića gradina, Čuker, stvarali su prostornu i vizuelnu komunikaciju, i to međusobno i u odnosu na Burnum. Štitili su pristup kastrumu sa sjeverozapadne strane. Antički period potvrđen je u Mokrom Polju na velikom broju arheoloških područja⁶ koja dosad nisu sistematizirana. Dobra zastupljenost kulturnih ostataka antičkog perioda dovodi se najprije u vezu s postojanjem logora u Burnumu, udaljenom 6 km zračne linije od Mokrog Polja. Rimski vojnički natpisi nađeni u Mokrom Polju najvjerojatnije se odnose na pripadnike neke rimske vojne jedinice (*vexillatio*) stacionirane na širem, dislociranom

⁵ S. Gunjača, *Tiniensia archeologica-historica-topographica I i II*, *Starohrvatska prosvjeta*, III/6 i 7, 1958, 1960.

⁶ Za podatke o položajima antičkih lokaliteta i nalaza na području Mokrog Polja još uvijek mogu korisno poslužiti terenski podaci L. Maruna zabilježeni u njegovom Starinarском dnevniku (dalje SD), sada u Arhivu Muzeja HAS.

prostoru obližnjega logora.⁷ Postoji također mogućnost da su imanja na tom izuzetno plodnom terenu, koji je najvjerojatnije spadao pod administrativnu upravu vojnog logora u Burnumu, mogli dobiti i veterani.⁸

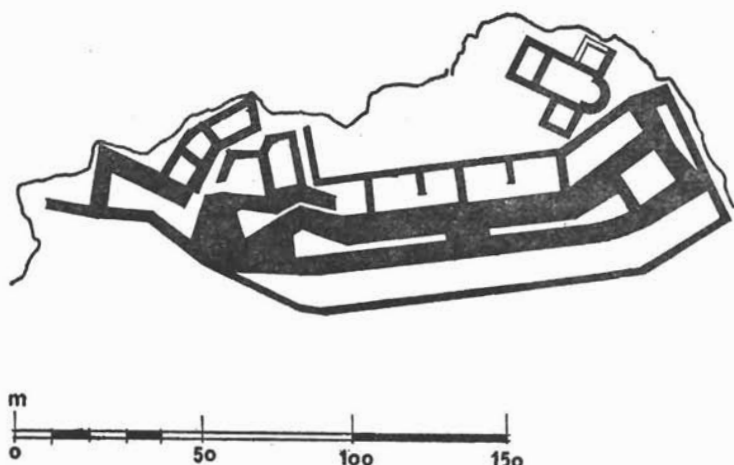
U skladu s općim kompetencijama rimske države na osvojenim područjima dolazilo je do stvaranja državnog zemljišta (*ager publicus*), redovito na najplodnijim obradivim terenima, koji su dotad pripadali pokorenim autohtonim zajednicama. Na adsigniranom zemljištu, koje su davali na upravu određenim municipalnim vlastima, nastavljaju živjeti autohtoni stanovnici u okviru svojih pagusa uz rimske doseljenike, u čiju se korist zapravo adsignacija i provodila.⁹ Naime, pretpostavljamo da se i na prostor Mokrog Polja širila površina publickog agera iz vremena kad je Burnum, nakon napuštanja vojnog logora (69. n. e.), dobio municipalni status. Stoga na tom području, među ostalim, valja tražiti ostatke gospodarskih središta rustičnih vila, koje su predstavljale osnovu gospodarskog života agera u to vrijeme. Istovremeno kad govorimo o Mokrom Polju u antičko vrijeme ne smijemo gubiti iz vida prometno-komunikacijske okolnosti u kojima je nadasve došla do izražaja važnost cjelokupnog ovog područja sa središtem u Burnumu u sustavu rimske mreže magistralnih komunikacija. Mikrotopografska hodološka situacija u Mokrom Polju ne daje zasad pobliže podatke u kontekstu antičke cestovne mreže, osim realne mogućnosti postojanja neposredne komunikacije prema kastrumu. U širem smislu taj prostor ne možemo izuzeti iz vrlo razgranate cestovne mreže, imajući na umu izuzetno važnu ulogu koju je obližnji Burnum kao *caput viae* i važno raskrižje provincijalnog sustava komunikacija imao u tom isturenom geoprometnom prostoru do perioda bizantsko-gotskih ratova i pada Burnuma 538. g. U skladu s postojećim itinerarskim komunikacijama moguće je pretpostaviti da je negdje na prostoru oko Mokrog Polja prolazio vicinalni spoj na dva glavna magistralna pravca, od kojih je jedan (*Salona — Burnum — Senia — Aquileia*) preko Burnuma vodio prema *Hadri, Clambetae*, zatim zavelebitskim pravcem preko Like za Senj i dalje preko Tarsatike i Tergeste za Aquileju, dok je začijelo postojao i jedan vicinalni spoj na glavnu komunikaciju za Sisciju koja je preko Like slijedeći klanac Zrmanje uz obronke Plješevice izbijala u dolinu Une (*Raetinium*)¹⁰.

⁷ K. Patsch, Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, VII, Sarajevo 1895, 394—95; M. Zaninović, Burnum castellum-municipium, *Diadora*, 4/1968, 122; isti, Kninsko područje, 311. Izuzetan graditeljski pothvat na prostoru unutrašnjosti sjeverne Dalmacije bila je gradnja preko 30 km dugog rimskog akvedukta na relaciji Plavno Polje — Burnum, čiji je dio trase registriran u blizini Mokrog Polja na prostoru Prespe, što također treba uzimati u razmatranje s obzirom na povećan broj operativnih i vojnih jedinica angažiranih na gradnji i nadzoru nad takvim objektom, a koje su bile stacionarne ili raspoređene na cijelom prostoru sjeverozapadno od burnumskog logora (v. B. Ilaković, o. c., 109. i d.

⁸ V. primjere iz Pađena i Roškog slapa po M. Suiću, Antički grad na istočnoj obali Jadrana, 1976, 58; M. Zaninović, Burnum, 122.

⁹ M. Suić, o. c., 55.

¹⁰ I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo, 1974, 203. i d.

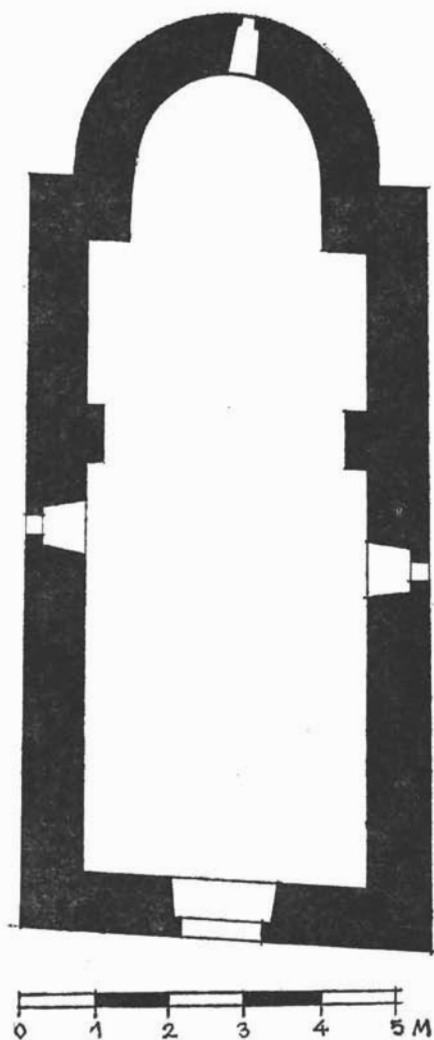

Sk. 2. Tlocrt utvrđenja na Čukeru u Mokrom Polju (prema Dyggveu)

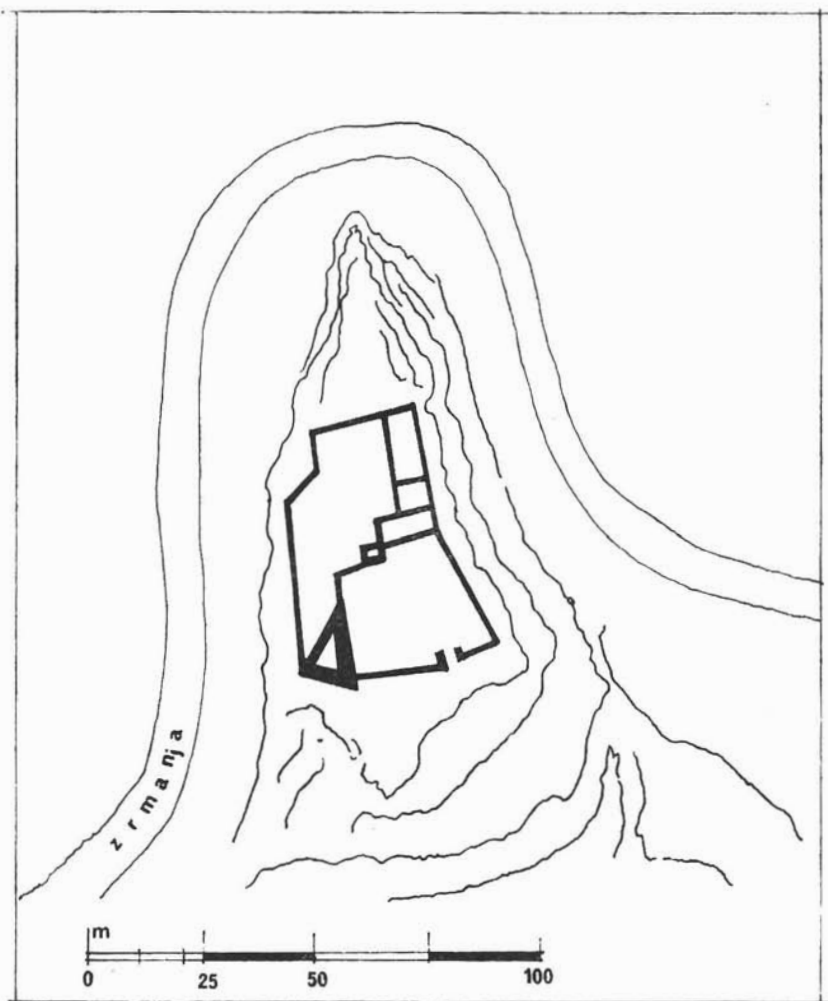
Arheološkim istraživanjima, koja su 1930. g. provedena u Mokrom Polju, na nekoliko lokaliteta otkriveni su ostaci starokršćanske crkvene građevine na položaju iznad zaseoka Sučevići. Učestalošću slučajnih nalaza ulomaka kamene plastike, koje su seljaci nalazili među međašnjim zidovima unutar seoske ograde i donosili ih u kninski muzej, naslućivalo se postojanje sakralnog objekta. Na ovom istraživačkom zahvatu Marun je nastojao angažirati E. Dyggvea, financijski potpomognut od strane Srpske akademije nauka.¹¹ Iako u potpunosti nedovršena, istraživanja su iznijela na vidjelo starokršćansku crkvu, čija je pojava vrlo zanimljiva u odnosu na cjelokupni prostor unutrašnjosti dalmatinske obale. Riječ je o jednobrodnoj crkvi s poligonalnom apsidom, narteksom i transeptom koji građevini daje križni oblik. Dyggve je za tu baziliku smatrao da je nastala pod utjecajem bizantske arhitekture s obzirom na postojanje poligonalne apside. Postojanje sedrom presvođene grobne komore u supstrukciji crkvene memorije i podaci o grobovima uokolo crkve svjedoče i o sepulkralnoj funkciji objekta.¹²

¹¹ L. Marun, In memoriam dr. J. Cvijića, *Novosti* (Zagreb), 1930, No 296, 23; No 302, 17—18.

¹² SD od 6. 4. 1929; Relevantna literatura o problemu presvođenih grobnica: V. Paškvalin, *Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosne i Hercegovine*, *Adriatica prae-historica et antiqua*, Zagreb 1970, 667—688. I. Nikolajević, *Eglises*

Sk. 1. Tlocrt crkve na »Crkvini« u Mokrom Polju (prema Dyggveu)

Sk. 3. Tlocrt utvrđenja na Keglevića gradini u Mokrom Polju (prema Dyggveu)

Lokalitet leži danas potpuno zapušten, dok se zidovi nekad istražene bazilike obrušavaju vremenom i obrasli su gustim raslinjem. Podaci o tom lokalitetu, osim u literaturi poznatog tlocrta, mogu se upotpuniti ostacima dekorativne kamene plastike koji su se nalazili prije i za vrijeme Dyggveovih istraživanja. Danas jedino na osnovi arhivskih fotografija ulomaka možemo barem djelomično predočiti izgled kamene

à transept-nain de la Dalmatie, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, X, 1967, 89 i d.; ista, *Sahranjivanje u ranohrišćanskim crkvama na području Srbije*, *Arheološki vestnik*, XXIX, 1978, 678. i d.; Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.

opreme bazilike u Sučevićima. Nedostaju također podaci i o nalazima ostalog pokretnog materijala i s ostalih lokaliteta na kojima je Dyggve kopao. Postojanje uglavnom arhitektonskih snimaka istraživanja, kojim se u najvećoj mjeri težilo razotkrivanju arhitekture u užem smislu, ne pridavajući pažnju ostalim pokretnim nalazima. Na ovom mjestu donosimo sve ostatke kamene skulpture s lokaliteta starokršćanske crkve u Sučevićima koji su se sačuvali bilo u originalu, bilo na arhivskoj fotografiji:

1) Ulomci pluteja. Materijal: vapnenac; dimenzije ulomka b): širina 14, visina 9, debljina 9 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Sučevići; smještaj: ulomak b) u MHAS — Split, inv. br. 2345; ulomci a i c) danas izgubljeni. Opis: Na temelju ostataka dekoracije na ulomcima pretpostavljamo da se radi o pluteju s ukrasnom kompozicijom stiliziranih cvjetnih motiva u obliku rozete uklesanih unutar jednoprutih kružnica (Tab. I, 2 a, b, c).

2) Ulomci pluteja. Materijal: vapnenac; dimenzije ulomka a) širina 24, visina 20, debljina 16 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Sučevići; smještaj: ulomak a) u MHAS — Split, inv. br. 2344; ostali ulomci danas izgubljeni. Opis: Lice je dekorirano motivom dvoprutastih četvrtastih kaset s motivom cvijeta u sredini. Spojevi kaset naznačeni uklesanim oculusom (Tab. I, 1a—j).

3) Dio impost-kapitela. Materijal: vapnenac; dimenzije: visina 15,5, debljina tjemene ploče 5, s polukružnom profilacijom 7 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Sučevići; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2348. Opis: Sačuvana, gotovo kvadratična, tjemena osnovica (18 x 17 cm) kojom se sužava pri dnu impostne glavice. Bez ukrasa. S prednje strane je polukružna profilacija pod profiliranom tjemenom osnovicom (Tab. I, 3).

4) Ulomak kolone. Materijal: vapnenac; dimenzije: visina 17, debljina 15,5 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Sučevići; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2399. Opis: Ulomak kolone s tragovima oštećenja na površini (Tab. II, 3).

5) Ulomak kolone. Materijal: vapnenac, dimenzije: visina 21, širina 21, debljina 13 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Sučevići; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2337. Ulomak kolone s dosta oštećenom površinom i ostatkom polukružnog udubljenja (žlijeba) (Tab. II, 2).

6) Funkcionalno nedefinirani ulomci s ostacima profilacije, danas izgubljeni (Tab. II, 4, 5).

Od ukupnog broja nekad pronađenih ulomaka dekorativne plastike s lokaliteta bazilike u Sučevićima danas raspolažemo sa samo pet sačuvanih ulomaka (Tab. I, 1a, 2b, 3; Tab. II, 2, 3). Koristeći se Dyggveovim foto-snimcima navedenih fragmenata, načinjenih tijekom istraživanja crkvenog kompleksa, prepoznamo ostatke dva pluteja, imposta i dva ulomka profilacije neutvrđene funkcije. Dimenzije i ornament na sačuvanim fragmentima (Tab. I, 1a; 2b) svjedoče o postojanju dva pluteja s različitim dekorativnim kompozicijama. Ukrasna površina

prvog pluteja (Tab. I, 2a—c) najvjerojatnije je bila ispunjena motivima stiliziranih rozeta unutar jednoprutih kružnica, što je često ukrasni element korišten u raznim varijantama pri dekoriranju kamenih površina na spomenicima starokršćanske Salone.¹³

Ulomak koji je pripadao cjelini drugog pluteja (Tab. I, 1a—i) ponešto je specifičan, u prvom redu u smislu dimenzija debljine (16 cm), što je pomalo izuzetak u usporedbi s prosječnom debljinom starokršćanskih pluteja, koja varira oko 8—10 cm, te s debljinom ulomka prethodnog pluteja (10 cm) nađenog u istoj crkvi. Osim toga sačuvani ulomak koji pripada pluteju (Tab. I, 2a—c) razlikuje se po strukturi i kvaliteti kamena od gornjeg ulomka. Tome dodajemo još i dekoraciju kasetiranih polja izvedenih u vrlo širokom dvoprutu sa cvjetnim motivom u sredini u veoma srodnoj kompozicijskoj shemi kakva se primjenjivala pri dekoraciji arkada interkolumnija u starokršćanskim crkvama,¹⁴ premda se ondje radi o upotrebi štukature. Možda spomenuti elementi ukazuju na drugu funkcionalnu pripadnost iste dekorirane plohe unutar arhitekture u unutrašnjosti crkve, iako u pomanjkanju čvršćih argumenata ostajemo pri atribuciji pluteju oltarne pregrade ili ograde interkolumnija. Što se tiče samog motiva cvijeta unutar kasetiranog polja, primjećujemo da se javlja u različitim stilskim varijantama na starokršćanskim spomenicima šireg kronološkog raspona,¹⁵ dok je u vrlo srodnoj stilizaciji izveden na ulomku pluteja s obližnjeg, neistraženog položaja starokršćanske crkve u Vagićima u Mokrom Polju.

O položaju drugog starokršćanskog objekta, oko 3,5 km zapadno od Sučevića na oranici danas već potomaka Pavla Vagića, prvi je izvijestio Marun.¹⁶ Tamo se i danas nailazi na ulomke starokršćanskog kamenog namještaja u obziđu parcele. Koristeći se ovom prilikom dajemo pregled svih sačuvanih i izgubljenih ulomaka starokršćanske plastike s lokaliteta u Vagićima:

1) Ulomci pluteja. Materijal: vapnenac; dimenzije ulomka: a) širina 20, visina 16, debljina bez profilacije 8 cm, b) širina 19, visina 12, debljina 8, c) širina 13, visina 13,5, debljina 9 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Vagići; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2346, 2342, 2349, ostali pripadajući ulomci danas su izgubljeni. Opis: Unutar profiliranog rubnog pojasa preostao je dio reljefa s geometrijskim motivom dvoprutnog pačetvorinastog polja s dijagonalno prekrštenim vrpcama unutar tih polja (Tab. III, 1a—k).

2) Ulomci pluteja: Materijal: vapnenac; dimenzije ulomka: a) širina 21, visina 12, debljina 10 cm, b) širina 17,5, visina 14, debljina 10 cm, c) širina 12,5, visina 10,5, debljina 10 cm, d) širina 9,5, visina 11, debljina 10 cm; ulomak e) je izgubljen; mjesto nalaza: Mokro Polje — Va-

¹³ Recherches à Salone I, Copenhagen 1928, fig. 38, 43—45, str. 85.

¹⁴ Ravenna e i suoi mosaici, Novara 1972, sl. 83 i 86.

¹⁵ Đ. Basler, o. c., 86, dio pluteja iz Klobuka; J. Kovačević, Istorija Crne Gore, I, 1967, 274, sl. 16 s mozaika iz Petrovca na moru.

¹⁶ L. Marun, Izvješće o radu Hrvatskog starinarskog društva u Kninu, SHP, II/3, 1896, 181.

gići; smještaj: ulomak a) u MHAS — Split, inv. br. 2347, b) u Muzeju kninske krajine, c) u MHAS — Split, d) u MHAS — Split, inv. br. 2350. Opis: Dekoracija na licu izvedena je motivom stiliziranih dvoprutnih ljuski (Tab. II, 1a—e).

3) Ulomak pluteja. Materijal: vapnenac (?); dimenzije: nepoznate; mjesto nalaza: Mokro Polje — Vagići; smještaj: danas izgubljen. Opis: Na licu ulomka sačuvao se dio dekoracije u vidu stiliziranih rombičnih motiva (Tab. IV, 4).

4) Ulomak pluteja: Materijal: vapnenac; dimenzije: širina 21, visina 20, debljina 8—9 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Vagići; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2343. Opis: Unutar dvoprutnih kvadratičnih polja isklesan je motiv stiliziranog cvijeta. Na ulomku su vidljivi tragovi crvene boje u žljebovima dvopruta (Tab. IV, 3).

5) Ulomak ambona. Materijal: vapnenac; dimenzije: širina 32, visina 38, debljina 8—8,5 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Vagići; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2340. Opis: ulomak je spojen od dva dijela. Bočna strana je zakošena s duboko klesanom dvostrukom profilacijom, dok je lice ispunjeno gustom mrežom jednoprutastih vrpce koje se križaju tvoreći rombične oblike (Tab. IV, 1).

6) Ulomci ambona. Materijal: vapnenac; dimenzije: ulomak a): širina 24, visina 27, debljina 9 cm; b) širina 29, visina 13,5, debljina 9 cm; c) širina 6,5, visina 5, debljina 2 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Vagići; smještaj: ulomak a) u MHAS — Split, inv. br. 2341, ulomci b) i c) u Muzeju kninske krajine. Opis: Na licu je upotrebljen dekorativni motiv pačetvorinastog polja s ostacima nedovršenog krugolikog motiva, dok je bočna strana jednako obrađena kao kod prethodnog dijela ambona. Na površini lica vide se linije iz faze ordinacije dekorativne plohe s ostacima urezanih linija koje prethode uklesavanju ornamenta. Pretpostavljamo da je i ulomčić 2 c mogao po načinu obrade pripadati ugaonom dijelu dvoprutne profilacije s dekorativne kompozicije ambona (Tab. IV, 2a—c).

7) Arhitektonski ulomak neutvrđene funkcije. Materijal: vapnenac; dimenzije: širina 13, visina 20, debljina 4,5 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Vagići; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2338. Opis: ulomak bez dekoracije s nepravilnim pravouglatim zasjekom (Tab. II, 6).

Fragmenti kamene plastike na Vagićima u Mokrom Polju preostaci su dekoracije unutrašnjosti starokršćanske bazilike, i to uglavnom donjih dijelova oltarne pregrade i ambona. Promatrajući ukrasne motive koji se javljaju na sačuvanim ulomcima vidi se da se radi o preostacima dekoracije s četiri različite plutejne ploče (Tab. II, 1a—e; Tab. III, 1a—k; Tab. IV, 3, 4).¹⁷

¹⁷ Vrlo je diskutabilno podrijetlo dvaju manjih ostataka pluteja, od kojih je S. Gunjača objavio jednog kao ostatke dekoracije pretpostavljenog starokršćanskog objekta iz sela Plavno nedaleko Mokrog Polja (v. S. Gunjača, *Tiniensia*, I, 1958, Plavno, sl. 22, br. 2). S tim ulomkom spaja se još jedan ulomčić pod inv. br. 2350 u Muzeju HAS, a koji se na nekoliko fotografija javlja uz ostali kameni inventar iz M. Polja, odnosno položaja Vagićeve njive.

Najveći broj fragmenata pripadao je dijelovima pluteja (Tab. III, 1a—k) čija je površina ispunjena ukrasom koji u osnovi sačinjavaju dvoprutna pačetrovinasta polja s dijagonalno prekrizanim vrpcama, što se sve zajedno ponavlja u prilično pravilnom pravolinijskom geometrijskom rasteru. Nažalost, kako smo bili u mogućnosti ući u trag jedino fragmentima a, b, c, koji pripadaju takvu tipu mreže, ostale ulomke razmatramo u sklopu cjeline koja je ostala dokumentirana na fotografijama, te se na osnovi raspoloživog materijala pokušalo dati idejno rješenje izgleda dotičnog pluteja (Tab. III, 1a—k). Ukrasni motiv s tog pluteja, vrlo čest i raširen dekorativni element, aplicira se na kamene plohe funkcionalno raznovrsnih arhitektonskih dijelova starokršćanskih crkava, od čega najviše na kamenoj pregradi transepta, mozaičkim podovima ili rešetkastim tranzenama. Ispunjavajući dekorativne površine arhitekture susreće se kao pojedinačni ukrasni element ili u kombinaciji s ostalim geometrijskim motivima, npr. vrlo često s motivom ljuski. Takav primjer pruža ulomak tranzene iz 6. st. iz Ravenne,¹⁸ plutej bazilike B u Duklji gdje se javlja kao okomiti rubni pojas,¹⁹ te ovome analogni primjer izveden u dvoprutu s pluteja bazilike na Manastirinama u Saloni.²⁰ Na osnovi elemenata kvadrata s dijagonalno prekrizanim vrpcama koncipiran je oblik tranzene iz S. Giorgia in Velabro.²¹

Ostaci ornamenta na slijedeća četiri sačuvana ulomka (Tab. II, 1a—e) govore o izgledu dekorativne kompozicije na drugom pluteju, izvedene u ukrasnoj varijanti tzv. *opus pavonaceum* (motiv *squammae*, ljuski). Omiljen kao motiv u širokom repertoaru starokršćanske umjetnosti uopće, izvodi se na kasnoantičkim mozaicima, skulpturi, freskama, a svoje podrijetlo vuče s ukrašenih ploha sarkofaga da bi posebno dominirao u starokršćanskom ornamentariju od 5. st.²² Stilsko-tipološki vrlo srodni ukrasi motivu sačuvanom na dijelovima ovog pluteja iz Mokrog Polja mogu se susresti u izuzetno velikom broju primjera na gotovo cijelom arealu obiju jadranskih obala. Nama je svakako najzanimljiviji prostorno najbliži nalaz fragmenta pluteja sa starokršćanskog ruralnog objekta u Bičini — Polača,²³ te čitav niz varijanti u izvođenju ovog motiva na kamenim spomenicima salonitanskih starokršćanskih kompleksa na Kapljuču,²⁴ Marusincu,²⁵ iz episkopalne bazilike²⁶ i mozaičkim površinama na Kapljuču i Marusincu²⁷ gdje su vrlo omiljeni detalj u kompoziciji. Stilski istovjetni motivi bili su zastupljeni na plutejima starokršćanskih pregrada crkva na Lučnjaku u Pelješkom ka-

¹⁸ Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna I, Roma 1968, 119 a. Ulomak je izložen u Museo Nazionale u Ravenni.

¹⁹ J. Kovačević, o. c., 273, sk. 24.

²⁰ Forschungen in Salona II, sl. 20, str. 23.

²¹ L. Pani Ermini, Corpus della scultura altomedioevale, VII, La diocesi di Roma, III, Spoleto 1974. T. I, br. 1—3.

²² L. Pani Ermini, o. c., II, 79.

²³ B. Ilaković, Vranska regija u rimsko doba, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, 18, 1971, 134, sl. 17.

²⁴ Recherches à Salone I, ulomci tranzene od br. 51—57.

²⁵ Forschungen, III, T. 6, br. 74, 75.

²⁶ Forschungen, I, f. 86, str. 41.

²⁷ Recherches, I, br. 4 (Kapljuč); Forschungen, III (Marusinac).

nalu,²⁸ Sv. Petru u Stonskom polju,²⁹ te s lokaliteta Mirje kod Postira na Braču, Kijeve kod Vrlike³⁰ a svi se datiraju u 6. st. Kvantitativno najveći broj spomenika s motivom ljuski potječe upravo s matičnog područja starokršćanske umjetnosti na tlu Italije, odakle možemo navesti brojne stilsko-tipološke paralele zastupljene na spomenicima 6. st. iz Ravenne i Rima.³¹ Karakteristično je da analogni primjeri u Italiji s motivom ljuske imaju u osnovi vrpce najčešće jednoprute forme, te ih talijanski autori datiraju u 6. st., dok za neke ulomke s dvoprutim geometrijskim motivom predlažu datiranje u kasno 6. st.³²

Dimenzije ulomaka navedenih dvaju pluteja (Tab. III; II, 1a—e) s motivom prekrštenih pravokutnika i ljuski uglavnom se podudaraju, a način obrade dekorativne površine s okvornim i dvoprutastim profilacijama odražava istoobrazni manir na stupnju kvalitetnijeg klesarskog rada.

Po ukrasnom motivu danas izgubljenog fragmenta (Tab. IV, 4), vjerojatno dijela pluteja, barem donekle se može predočiti raznolikost unutar dekorativnog repertoara starokršćanske crkve na Vagićima. Naime, i taj motiv slijedi geometrijsku shemu pravolinijskih elemenata, sada u liku koncentričnih dvoprutnih većih ili manjih romboičnih formi. Poblize analogije navedenom ukrasu nisu nam zasad poznate u okviru kamene plastike, osim jednog najrodnijeg primjera iz šireg istočnomediterranskog područja na geometrijskom mozaiku iz Uruka³³ ili s detalja polikromnog mozaika ranijeg rimskog objekta unutar gradske jezgre Pule.³⁴

Opremi iste crkve pripadao je i ulomak pluteja prikazan na Tab. IV, 3. Korišten je isti florealni dekorativni motiv kao kod ukrasne kompozicije pluteja bazilike u Sučevićima (Tab. I, 1a—i), s razlikom što je onaj pronađen na Vagićima produkt mnogo kvalitetnijeg klesarskog rada. U žljebovima dvoprutne vrpce vidljivi su tragovi bojanja crvenom bojom, što odražava jednu vrlo interesantnu pojavu na spomenicima starokršćanskog vremena, čije se apliciranje na kamenu površinu veže uz tradicionalnu simboliku značenja i upotrebe boje (crvena, pla-

²⁸ I. Fisković, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 5, Split 1980, 235, 27 a.

²⁹ O. c., 235, 27 b.

³⁰ E. Marin, Starokršćanska oltarna pregrada na Mirju nedaleko Postira. Fiskovićev zbornik, I, 1980, 87; J. Jeličić, Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984, 169, sl. 2 b.

³¹ Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna, I, ulomci iz Museo Nazionale br. 84 a—d; iz S. Agata Maggiore u Ravenni br. 71 i 83; L. Pani Ermìni, o. c., I, T. II, 233 iz S. Agata dei Goti, S. Prassede, Tab. XXII, br. 54; S. Pudenziana, Tab. XLVI, 95, 96 na starokršćanskim spomenicima iz Rima. Za razliku od prethodnih primjera čiji je reljef vrlo plošne izvedbe, na pojedinim ulomcima iz Mercati di Traiano motiv jednoprute skvame apliciran je u vrlo dubokom reljefu (Tab. XXXV, XXXVI, 80—89).

³² Corpus della scultura... di Ravenna, I, ulomci br. 69 i 84 e iz S. Agata Maggiore.

³³ Forschungen, III, abb. 84, str. 64.

³⁴ Š. Mlakar, Novi antički nalaz u Puli, *Arheološki radovi i rasprave*, II, 1962, sl. 11.

va, žuta) u kršćanskom kultu. Transponirajući se na umjetničkim spomenicima i u literarnim izvorima ovog razdoblja simbolom purpura supstituirala se u određenom vidu Kristova pobjeda i slava (*Regnum et triumphum purpura et palma indicant*).³⁵ Analogni primjer bojanja kamenih površina na pregradama starokršćanskih crkava nalazimo na fragmentima pluteja bazilike u Žažviću kod Skradina.³⁶

S neistraženog lokaliteta starokršćanske bazilike u Vagićima potječu i dva preostatka kamenih ploča ambona (propovjedaonice) smještenog obično na povišenom mjestu u crkvi, što se u starokršćanskim crkvama nalazi na bočnim stranama *scholae cantorum*. Karakteristično oblikovanje i izvedba navedenih fragmenata (Tab. IV, 2a—c) govore u prilog postojanja poligonalne ograde ambona. Za rekonstrukciju forme i uopće izgleda takvih tipova ambona može poslužiti crtež idejnog rješenja propovjedaonice bazilike na Kapljuču,³⁷ gdje je poligonalna konstrukcija ograde dobivena sklapanjem većih i širih pluteja s užim plohamama. Što se tiče oblika propovjedaonice, najbliže tipološke analogije možemo naći na ostacima ambona s Manastirina u Solinu, Klapavicama kod Klisa i Sv. Marte u Bijaćima.³⁸ Osim toga što su sukladni oblikom, površina prednje plohe predviđene za dekoriranje rješava se kompozicijski na sličan način na ulomku iz Mokrog Polja (Tab. IV, 2a—c) kao na gore navedenim spomenicima na principu formiranja dvaju vertikalnih pravokutnih polja ispunjenih stiliziranim geometrijskim ili florealnim motivima. Direktnih stilskih paralela dekoraciji na fragmentu ambona prikazanog na Tab. IV, 1 nismo pronašli, osim na dijelu podnog mozaika 4. st. iz Poreča,³⁹ iako se vidi da se radi o već ustaljenoj shematiziranoj koncepciji linearizacije na principu prekrivenih jednodrukih vrpce koje u međusobnom križanju formiraju gustu reljefnu mrežu rombičnih ćelija. Međutim, na dijelu ambona (Tab. IV, 2a—c) uočava se jedna zanimljiva pojava vezana uz proces izrade dekorativnog motiva. Na okolnost da je ornament na ovom dijelu ambona ostao nedovršen u procesu isklesavanja ukazuju oštro uparane vrpčaste linije na kamenoj podlozi koja je još uvijek ostala nešto lošije ordinirana klesarskom zubačom. Možda se radi o nekoj naknadnoj klesarskoj intervenciji na ambonu uopće, ako je prethodno došlo do loma na ogradi ili je jednostavno ulomak preostatak nekog neuspjelog rada, pa je ostavljen i ubačen naknadno u kameno gradivo crkve. No, bez obzira na te nejasnoće fragment je interesantan i zato što ukazuje na izradu i umjetničko dekoriranje kamenog interijera crkve koje se obavljalo izravno na samom mjestu.

Relativno-kronološki odnos dviju crkava: istražene u Sučevićima i druge neistražene u Vagićima teško je preciznije odrediti na ovom stupnju arheološke istraženosti obaju lokaliteta. Kako su stilsko-tipološke

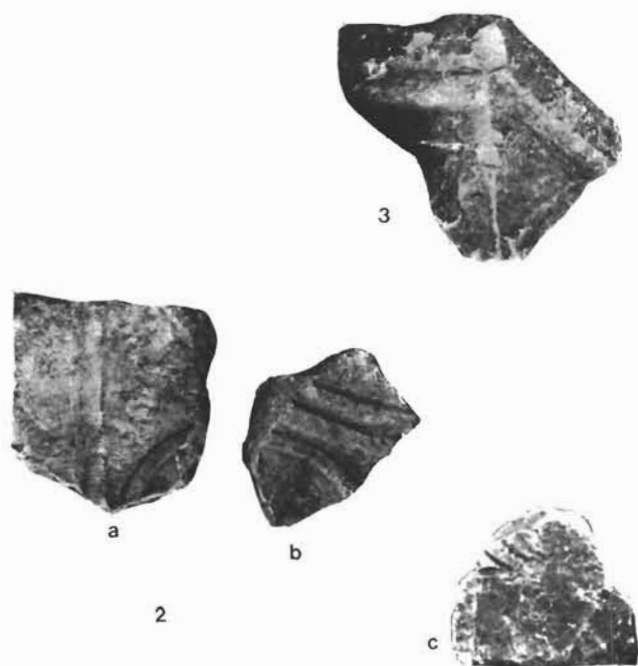
³⁵ J. Mantuani, *Paulinische Studien*, Strena Buliciana, 1924, 346.

³⁶ L. Marun, *Starohrvatska bazilika u selu Žažviću u bibrirskoj županiji*, SHP, I, 1896, br. 2, str. 121.

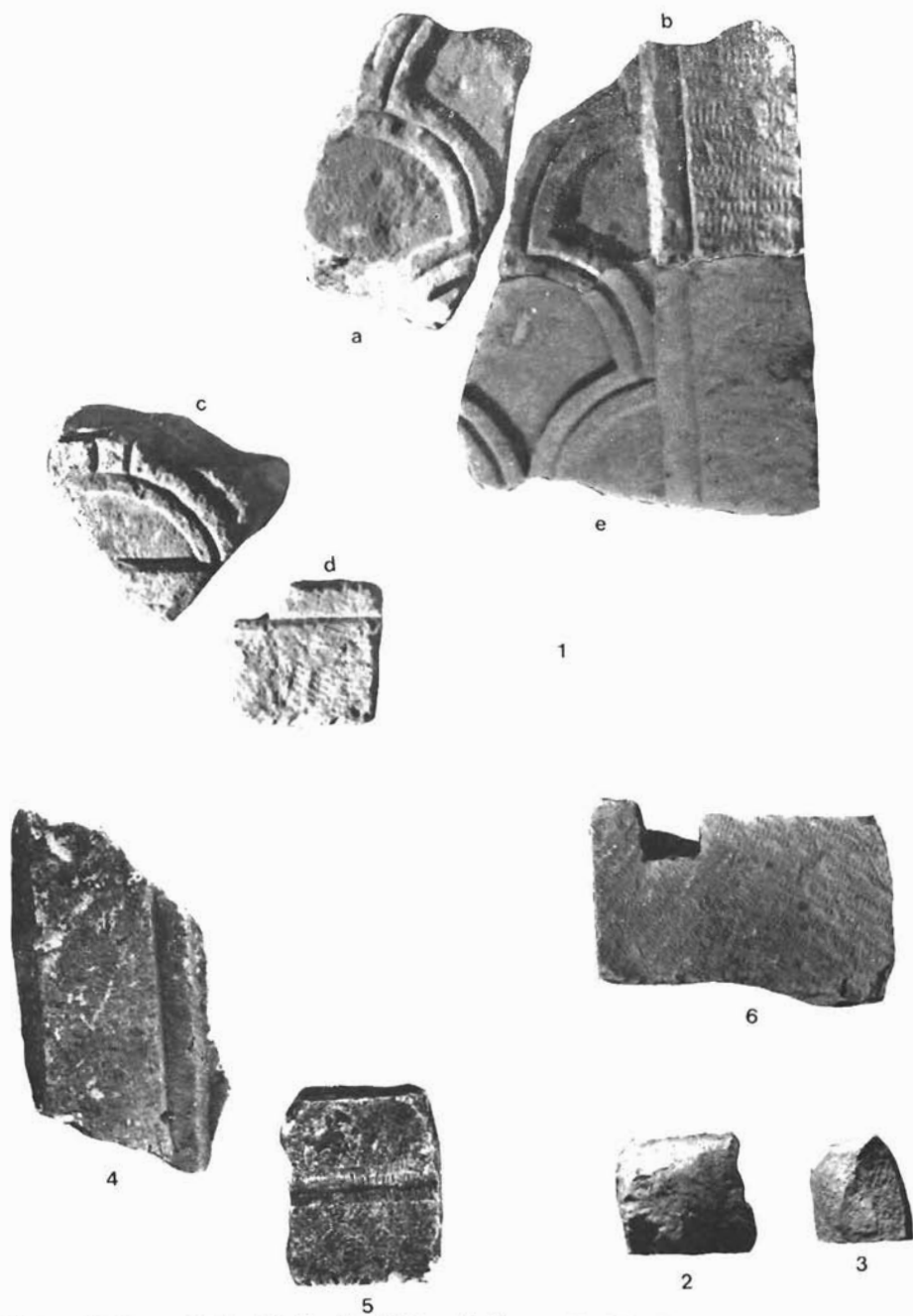
³⁷ *Recherches*, I, fig. 80.

³⁸ *Forschungen*, III, abb. 45.

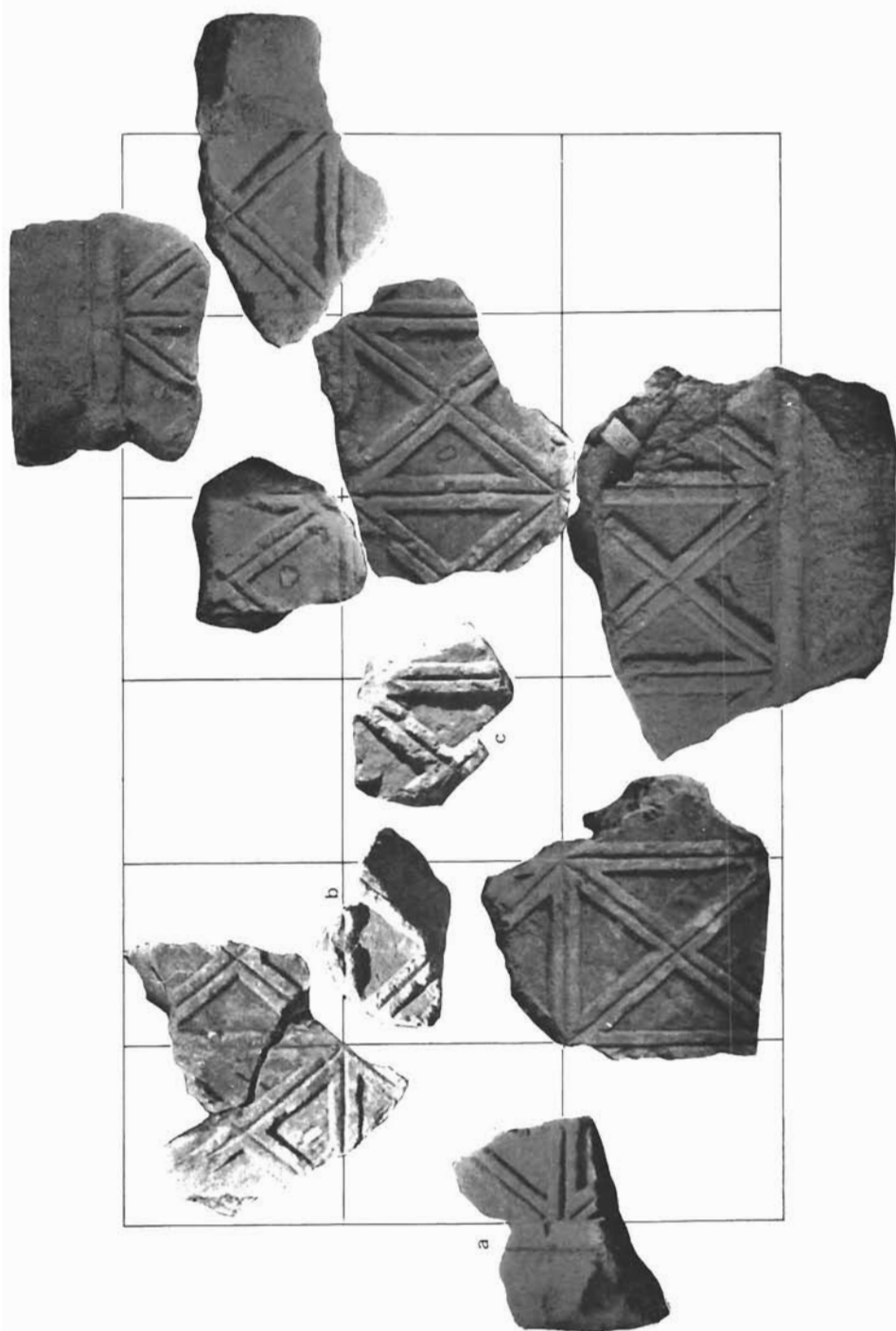
³⁹ B. Marušić, *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću*, *Arheološki vestnik*, XXIX, 1978, 553, sl. 1.

Mokro Polje — Sučevići, ulomci starokršćanskog crkvenog namještaja

Mokro Polje — Sučevići (2—5); Mokro Polje — Vagići (1 a—e; 6), ulomci starokršćanskog namještaja

1 (a-k)

Mokro Polje — Vagići, rekonstrukcija starokršćanskog pluteja

Mokro Polje — Vagići, ulomci starokršćanskog crkvenog namještaja; 1, 2 a—
ulomci ambona

1

2

a

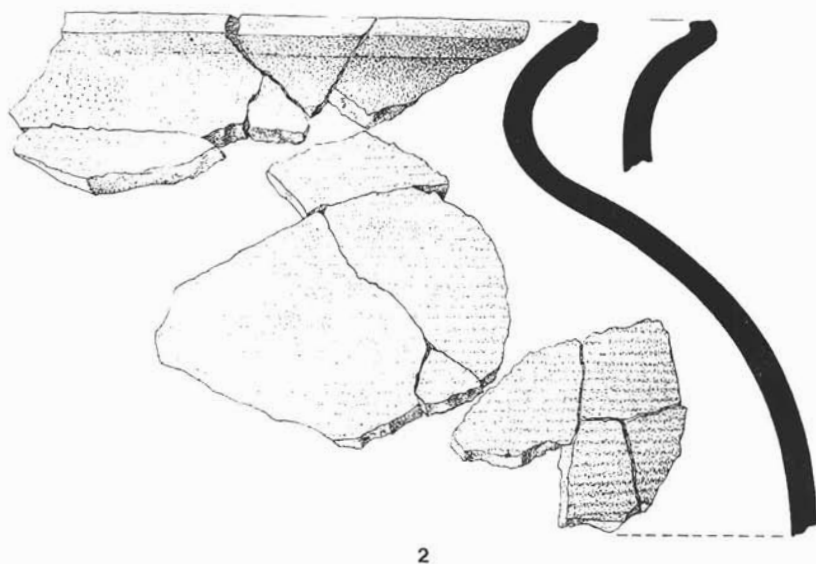
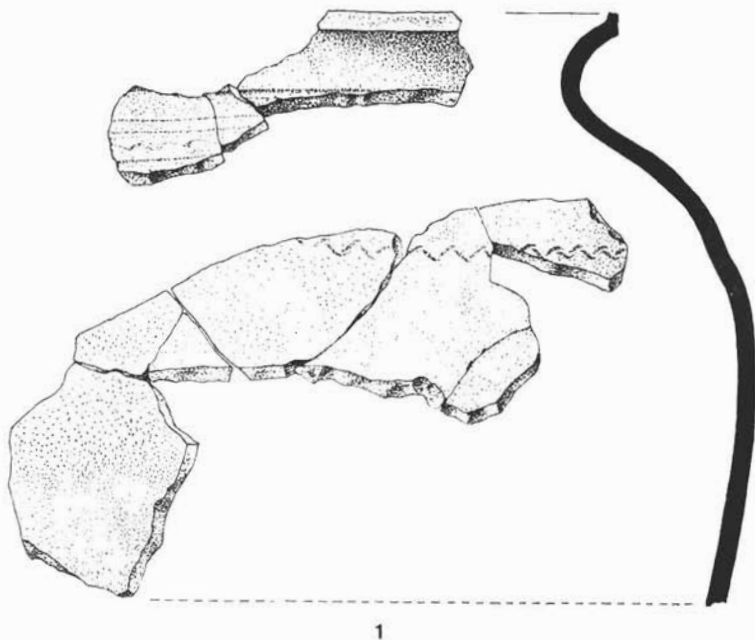

b

4

Mokro Polje — Crkvina, ulomci predromaničkog crkvenog namještaja

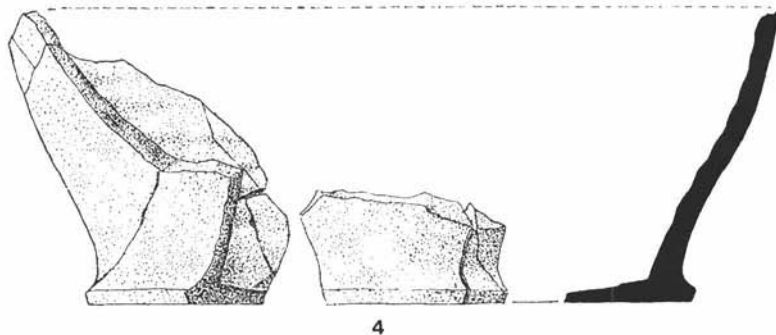
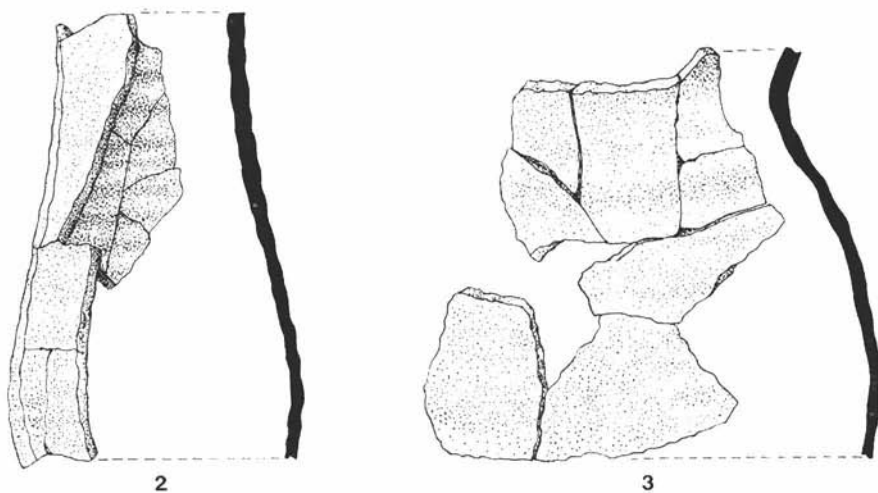
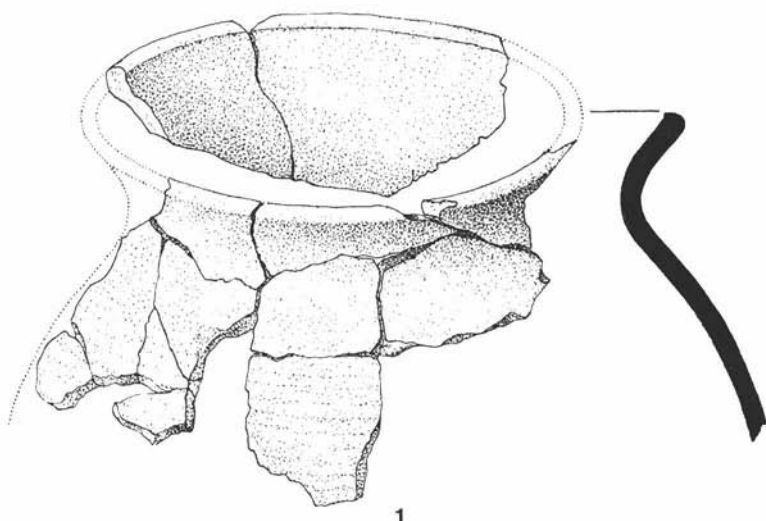

1:2

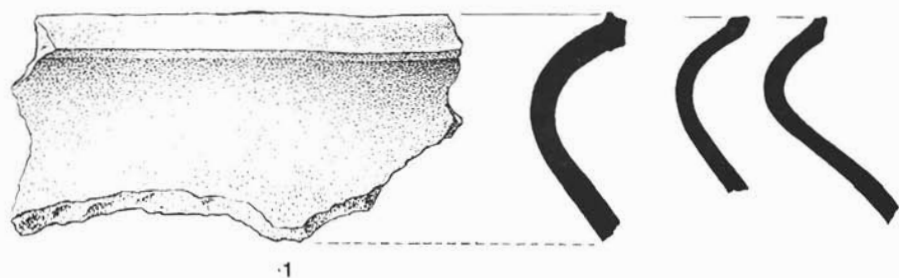
2

Mokro Polje — Keglevića gradina, ulomci kasnosrednjovjekovne keramike.
Crtež: M. Rogošić

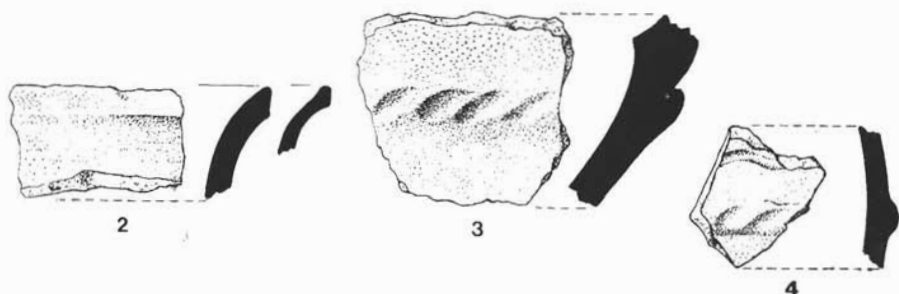
1:2

Mokro Polje — Kegelevića gradina, ulomci kasnosrednjovjekovne keramike.
Crtež: M. Rogošić

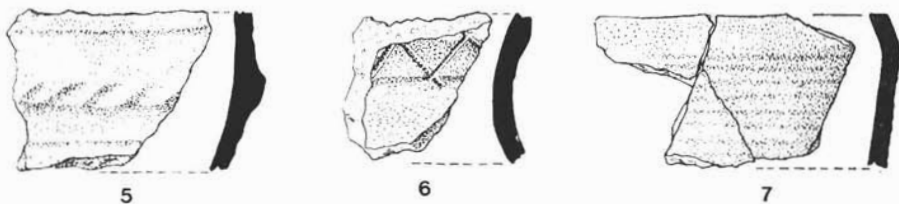
1

2

3

4

5

6

7

1:2
1:1

8

9

10

11

12

Mokro Polje — Keglevića gradina, 1—7 ulomci kasnosrednjovjekovne keramike; 8—11 ulomci srednjovjekovnog stakla; 12 kasnosrednjovjekovna željezna strelica.
Crtež: M. Rogošić

karakteristike dekorativne plastike obiju crkava zastupljene u istom obliku i u repertoaru na starokršćanskim spomenicima našeg i šireg mediteranskog područja u širem kronološkom rasponu od 5. do kraja 6. st., neki čvršći oslonci za precizniju dataciju iste skulpture iz navedenih crkava zasad ne nalazimo osim okvirno u 6. st. Međutim, za datiranje crkve u Sučevićima od prvorazredne bi važnosti bilo postojanje poligonalne apside, kao jedan sasvim novi element nastao pod utjecajem ranobizantske arhitekture u drugoj polovici 6. st., te najvjerojatnije iz istog vremena datira i dekorativna plastika iste građevine. Možemo pretpostaviti da je u vremenski bliskom odnosu i crkva na Vagićima, na što će konačan odgovor dati samo arheološka istraživanja ovog lokaliteta.

Na izlazu iz klanca na obroncima između Koma i Čukera Zrmanja smiruje svoj tok prelazeći u plodno mokropoljsku dolinu i u luku zaokreće prema zapadu u pravcu Ervenika. Na blagoj nabrežini u polju, 1,5 km zapadno od lokaliteta starokršćanske crkve u Vagićima, na suprotnoj obali rijeke, smještena je Crkvina. Toponim sačuvan, kod domaćeg stanovništva pobuđuje asocijaciju na postojanje ostataka nekog starijeg crkvenog objekta. Taj položaj, kao i prethodni starokršćanski lokaliteti, izuzetno je privukao našu pažnju u okviru arheološke topografije na području Mokrog Polja, s obzirom na podrijetlo nekoliko ulomaka predromaničke skulpture koji su se prema Marunovim izvještajima pronalazili među ruševinama crkve na lokalitetu Crkvina.⁴⁰ Danas je situacija na Crkvini, u odnosu na onu iz Marunovog vremena donekle izmijenjena u vezi sa stanjem sačuvanosti preostale arhitekture, jer su tada zidovi građevine, istina kao ostaci iz nešto kasnije pregradnje crkve, znatnim dijelom bili sačuvani. Marun je i na Crkvini pokušao iskopavati s glavnom namjerom da pronađe što više predromaničkih ulomaka, posebno epigrafičkih. To mu nije pošlo za rukom, iako s istih »pretraživanja« ovog lokaliteta imamo podatke o pronalasku sitnijeg, prijenosnog materijala, danas zagubljenog, za koji je već tada sam Marun pretpostavljao da bi velikim dijelom mogao pripomoći određivanju kulturne i vremenske pripadnosti navedenog objekta. Crkva je stajala na najvišoj točki terena neposredno uz rub nabrežine koja se naglo

⁴⁰ L. Marun, Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdojlu kod Knina s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira, *SHP*, II, 1927, 311, sl. 37; SD od 10. 4. 1929. »... Odatle uputismo se ka mostu Zrmanje na Zapad Mokrom polju k ruševinam starohrvatske crkve koju seljani poslije rata na svoju ruku kanili podići i pokriti, ali nemajući sredstava, napustili započeti posao. I od ove crkve bilo bi u našem muzeju nekoliko ulomaka starohrvatske ornamentike, pače natpisa...«; od 6. 9. 1921. »... U Mokrom polju svratio sam na starinsko groblje gdje sam vidio da seljani pregrađuju starinsku crkvicu. Sasma su porušili pačetvorinastu obzidu oko apside, te ostali dio nadograđuju. Pootvarali su grobove na prostoru porušene abside i u unutrašnjosti crkve. Našli su tri fragmenta natpisna iz dobe hrv. samostalnosti i par fragmenata ornamentalnih. Svi ovi ulomci morali su biti nadeći među porušenim kamenjem. U grobovima, našli su nekoliko čavala i jedan željezni ornamentalni ulomak, za kojega nisam mogao ustanoviti čemu je služio.«; od 29. 8. 1907. »... Donjeo Stevan Opačić jedan ulomak naše ornamentike sa pleterom našast na starohrvatskom groblju »Crkvina« u Mokrompolju. Stavljjen među ulomke iz istog sela« i »Novosti« (Zagreb), br. 302, str. 17.

prekida stjenovitim zasjekom prema rijeci. Na cijeloj površini uz sjeveroistočnu padinu Crkvine protegla se srednjovjekovna nekropola pokrivena nadgrobnim masivnim blokovima stećaka, čak i do osamdesetak ploča na broju. Temelji zidova crkve jasno se ističu na terenu, dok je unutrašnjost zasuta kamenjem i građevnim materijalom. Sačuvali su se, u horizontalnom smislu do tog stupnja da uglavnom odgovaraju arhitektonskom snimku koji je svojevremeno izradio Dyggve (sk. 1). Rekonosciranjem terena zasad se uočavaju dvije graditeljske faze u arhitekturi objekta. Prvoj fazi pripadaju ostaci zidova (60 cm debljine) longitudinalne građevine u dužini od 13 m, širine do 5,5 m, orijentirane E—W, s polukružnom apsidom. Kasniji sklop zidova prilagodio je na arhitekturu ranije crkve (s prethodnim do 80 cm deb.), s četvrtastim proširenjem u koji se uklopila prvotna polukružna apsida, čime je uvećan prostor crkve do cca 15 m u dužinu. Najvjerojatnije preostaci arhitekture iz prve faze nastajanja crkve datiraju u rani srednji vijek, čemu u prilog idu i nalazi ulomaka skulpture predromaničkih stilskih obilježja. Može se pretpostaviti da je kasnije u srednjem vijeku, vjerojatno u gotičkom razdoblju, došlo do određenih zahvata i preinaka na građevini, sudeći po četvrtastom apsidalnom produžetku i ostacima prozorskih okvira, za koje je Marun s obzirom na likovno-stilske karakteristike smatrao da potječu iz vremena gotike.

Dajemo pregled slijedećih ulomaka predromaničke skulpture i natpisa:

1) Ulomak grede oltarne pregrade. Materijal: vapnenac; dimenzije: dužina 38, širina 22, debljina 11—13 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Crkvina; MHAS — Split, inv. br. 2336; Opis: Na ostatku dekoracije vide se tri polja: jedno s kukama, drugo je sačinjavalo tordirano uže, dok je u donjem polju stajao natpis: *la/ulla Christi c(on)*... (Tab. V, 1).

2) Ulomak grede oltarne pregrade. Materijal: vapnenac; dimenzije: dužina 40, visina 15—16, debljina 13,5 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Crkvina; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2335; Opis: Ulomak spojen od dva dijela, dosta je loše sačuvan, ukrasna koncepcija je ista kao na gornjem ulomku. Natpisnim poljem tekao je tekst koji restituira-mo kao ... *(con)firmavi f*... (Tab. V, 2).

3) Ulomci pluteja. Materijal: vapnenac; dimenzije ulomka a) visina 26, širina 18, debljina 13 cm; ulomka b) visina 24, širina 16, debljina 12 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Crkvina; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2333, 2332. Opis: Na prednjoj strani ulomka sačuvao se motiv troprutne geometrijske mreže koju tvore kružnice kroz koje se provlače troprutne vrpce. Uz rub pluteja nalazio se motiv tzv. peretza (Tab. V, 3a, b).

4) Ulomak pluteja. Materijal: vapnenac; dimenzije: visina 17, širina 22, debljina 13 cm; mjesto nalaza: Mokro Polje — Crkvina; smještaj: MHAS — Split, inv. br. 2334. Opis: Od dekoracije na prednjoj strani sačuvao se dio motiva troprutnih koncentričnih krugova s međusobno prekrivenim vrpcama u sredini (Tab. V, 4).

Sačuvani ulomci skulpture pripadali su donjem i gornjem dijelu oltarne pregrade ranosrednjovjekovne crkve na lokalitetu Crkvina. Promatrajući dimenzije i dekoraciju na ulomcima prikazanih na Tab. V, 3a, b vidljivo je da se oba uklapaju u kompoziciju istog pluteja, dok je ulomak na Tab. V, 4 pripadao cjelini druge plutejne ploče. Na ulomcima prvog pluteja zastupljena je gusta geometrijska mreža troprutnih kolutova i vrpce s elementima tzv. peretz-motiva na rubnim dijelovima. Ograničavajući se samo na užu kninski areal, izuzimajući ostale primjere takvog tipa mreže, koja je uobičajena i široko upotrebljavana u svim varijantama na predromaničkim spomenicima s područja ranosrednjovjekovne Hrvatske i Dalmacije, navodimo samo neke analogne primjere na pluteju iz obližnjeg Plavna⁴¹, Knina⁴² Biskupije — Bukorovića bašta.⁴³ Slično je i u slučaju motiva na drugom pluteju, gdje također od niza mogućih analogija upućujemo na srodne motive na više ulomaka skulpture iz Biskupije — Crkvina u lapidariju Muzeja HAS u Splitu.

Sadržajno su posebno zanimljivi ostaci dvaju ulomaka gornjeg dijela oltarne pregrade s latinskim natpisom. Fragmenti istog natpisa, kao i ostaci skulpture predstavljaju produkt vrlo nevještog i rustičnog klesarstva: kuke su na gredama klesane vrlo shematizirano, na nekim mjestima čak samo naznačene dlijetom, dok natpis posebice pokazuje lošu kvalitetu izrade, što se prvenstveno odražava u neujednačenom i poremećenom duktusu slova.⁴⁴ Oba ulomka natpisa ne mogu se direktno vezati, te pretpostavljamo da se radi o dijelu lijeve (Tab. V, 1) odnosno desne grede (Tab. V, 2). Preostali sadržaj natpisa ukazuje na nekoliko zanimljivih pojedinosti vezanih uz postojeći sakralni objekt na Crkvini. Restituirajući ga kao: ... /a/ulla Christi c(on)/struxi/ ili c(on)/didi... /con/firmavi f... saznajemo o činu podizanja i potvrđivanja crkvene građevine. U sveukupnoj strukturi natpisa osobito je interesantna leksička komponenta teksta, te u odnosu na ustaljeni jezični repertoar na istovremenim starohrvatskim epigrafskim spomenicima primjećujemo da se ponešto razlikuje od poznatih nam tekstualnih sklopova kojima se trebala označiti gradnja i potvrda sakralnog objekta. Razmotrimo li u prvom redu upotrebu višeznačnog izraza aula, pisanog u duhu srednjovjekovnog latinizeta (*aulla*), vidimo da se ona javlja, u ovom slučaju uz pridjevak *Christi*, u značenju riječi *ecclesia* (*domus dei, templum dei, basilica*), a mogao je isto tako označavati samo dio crkve u smislu *navis ecclesiae*.⁴⁵ Zadržavajući i prenoseći tradicije kas-

⁴¹ S. Gunjača, *Tiniensia*, I, sl. 21.

⁴² Isti, *Tiniensia*, II, Tab. XV, XVI, 2.

⁴³ Isti, Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, *SHP*, III/2, sl. 24.

⁴⁴ Na grubo obrađenoj podlozi natpisnog polja laticida ne ordinirajući tekst na zadanoj površini kamene grede transponira ga u natpis izgleda ispinjući se direktno do visine grede već postavljene na pregradi, što se nesumljivo odrazilo u poremećenoj liniji slova, koja npr. u riječi... *firmavi* dolazi čak do samog ruba natpisnog polja i kuka.

⁴⁵ Ovaj izraz obilno je korišten još u antičkom klasičnom latinizetu u značenju: dvorište, dvor, palača, carski dvor, a modificira se kasnije u duhu starokršćanske terminologije, npr. *aula Christi*. Du Change, *Glossarium*, I, 481. ... *quae hoc incipiens, hic Aulam condere jussit, ad Christi laudem...*», «... In

noantičkog latinskog izraza, očito se radi o leksički kvalitetnijem epigrafskom predlošku s obzirom na pojavu jednog pomalo biranog leksičkog elementa u kontekstu vrlo rustičnog dekorativnog ansambla predromaničke crkve. Inače na našem području pojam aula u gore navedenom značenju javlja se na natpisima 11. st. iz Knina⁴⁶ i Kaštel-Starog.⁴⁷ Što se tiče termina *confirmare* i vjerojatno *construere* (*condere*), nalazimo da je to drugi primjer upotrebe takva izraza unutar leksičkog repertoara na starohrvatskim natpisima, uz sadržajno i vremenski vrlo srodan natpis na ulomcima predromaničkih greda iz Koljana.⁴⁸ U svakom slučaju možemo pretpostaviti da se dijelovi natpisa nađenih na Crkvini odnose na čin gradnje i posvjedočenja crkvenog objekta kršćanskog kulta, što možda odražava afirmaciju kršćanskog duhovnog izraza među pripadnicima već kristijaniziranog stanovništva na teritoriju ranosrednjovjekovne Hrvatske.

Oko osamdesetak kamenih stećaka pokriva danas sjeveroistočnu padinu Crkvine i svjedoče o postojanju kasnosrednjovjekovne nekropole. S obzirom na to da arheološka istraživanja te nekropole nisu obavljena, ne možemo ništa kazati o postojanju jednog ranijeg horizonta nekropole koji se mogao formirati približno istovremeno s predromaničkom crkvom. Svi stećci uglavnom su jedinstvenog oblika u formi pačetvorinastih ili blaže trapezastih kamenih ploča. Većina ih je neukrašenih, od čega su samo četiri s ukrasnim motivima heraldičkog karaktera poznatim s istih nadgrobničkih spomenika na širem unutrašnjem teritoriju Dalmacije: motiv polumjeseca s pogačom, motiv s tri različito modelirana križa, ukras okrugle pogače i prikaz kraćeg mača s nakrsnicom i okruglim balčakom. Na nekim drugim pločama naslućuju se ostaci simboličkog ukrašavanja. Međutim, ti su simboli sasvim neprepoznatljivi zbog stalnih utjecaja atmosferilija. Bez provođenja arheoloških istraživanja nekropole na Crkvini nije moguće dati precizniju kronološku odrednicu za nastanak groblja na ovom lokalitetu. Ostavljajući otvorene mogućnosti za postojanje jedne ranije faze ukapanja, zasad se možemo držati uopćene pretpostavke po kojoj horizont kasnosrednjovjekovnih grobova sa stećcima na području Mokrog Polja možemo očekivati u periodu razvijenog i kasnog srednjeg vijeka od polovice 14. st. nadalje kada najvjerojatnije dolazi i do proširenja samog crkvenog objekta u gotičkom arhitektonskom slogu.

medio Aulae majoris Ecclesiae decenter sepultus est. Vrlo srodan epigrafski primjer predstavlja natpis predromaničkog zabata iz S. Giovanni in Laterano u Rimu, datiran pontifikatom Lava IV. u 847—855. god.: »... *Mirifice condidit aulam Leo sanctus qui presul fulcet in orbe. Vo... (tum?)*.« (Corpus della scultura altomedioevale, VII, La diocesi di Roma, III, Spoleto 1974.

⁴⁶ S. Gunjača, *Tiniensia*, II, 127, sl. 18.

⁴⁷ P. Kaer, Sveti Petar u Žestinju i starohrvatsko pleme Crnota, *SHP*, I, 1898, god. IV, br. 3 i 4, str. 146, i d.

⁴⁸ S. Gunjača, Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji, Zagreb 1958, 11, sl. 6; D. Jelovina, Ranosrednjovjekovni položaj Crkvine u Gornjim Koljanima kod Vrlike, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 8, Split 1984, 231; N. Jakšić, Majstor koljanskog pluteja, *ibid.*, 246.

Čuker — lokalitet čiji toponim odražava sva obilježja njegova prirodnog smještaja — nalazi se na isturenom položaju s lijeve strane Zrmanje nad ostrim usjecima riječnog klanca. Usporedo s istraživanjima bazilike u Sučevićima Dyggve je proveo iskopavanja i na ovom lokalitetu zaključivši da se radi o kasnoantičkom utvrđenju, što saznajemo iz marginalija koje je ostavio uz tlocrt istog objekta i Marunova novinskog izvještaja. Ono što se danas vidi na terenu Čukera u vrlo je amorfnom stanju. Vidljivi su samo neznatni dijelovi arhitekture kasnoantičke kule, a okolni teren uopće ne odaje karakter nekad istraženog arheološkog lokaliteta, budući da se položaj potpuno stopio s fizionomijom okolnog prostora punog gomila iskrčenog kamenja. Ovim je potpuno otežano provjeravanje Dyggveova tlocrtnog izgleda istraženog lokaliteta na Čukeru. Druga je otežavajuća okolnost što je na temelju njegova plana teško razlučiti koje je dijelove arhitekture Dyggve zaista istražio, a koji arhitektonski sklopovi su rekonstruirani unutar tlocrtne snimke ovog kompleksa. Navedeni razlozi onemogućavaju korektniju interpretaciju tog nalazišta na dosadašnjem stupnju istraživosti. Međutim, uz oprezno korištenje Dyggveovih podataka pretpostavljamo da je na položaju nekadašnje prehistorijske gradine nastao kompleks kasnoantičkog utvrđenja. Položaj se razvio na najvišem platou nad rijekom, zaštićen s istoka obrambenim bedemom (sk. 2), dok je sa zapada prelazio u strme riječne litice. Unutar utvrđenja Dyggve rekonstruirao stambeni i gospodarski sklop, te manju sakralnu građevinu sa simetrično postavljenim aneksima na razini prezbiterija, čiji se tlocrtni oblik provlači kroz stručnu literaturu.⁴⁹ Mimo nekih hipotetičnih detalja u sklopu Dyggveove rekonstrukcije, sva relevantna povijesna zbivanja u nemirnim periodima kasne antike upućuju na opravdanu mogućnost podizanja sličnih utvrđenja na prirodno nedostupnim lokacijama. Povremeno refugijalnog karaktera, takve fortifikacije mogle su nastati tijekom 6. st. već u periodu Justinijanovih borbi s Istočnim Gotima ili nešto kasnije u razdoblju uoči avaroslavenskih provala na tlo Dalmacije. Možda je utvrđenje na Čukeru jedno u lancu udaljenijih kasnoantičkih *castella qui sunt super civitatem Salonitanam*,⁵⁰ čija bi se gradnja mogla uklopiti u opći kontekst Justinijanova obrambenog sistema 6. st.

Izgleda da je s nastupanjem srednjeg vijeka došlo do određenog kulturnog i kronološkog prekida u kontinuitetu kaštela na Čukeru. Nastavio se tek kasnije tijekom srednjeg vijeka u prilično reduciranoj mjeri, ne predstavljajući za okolno stanovništvo relevantan faktor u njihovoj obrambenoj organizaciji kao u ranijem kasnoantičkom periodu. Svi su izgledi da je tu funkciju u srednjem vijeku preuzeo lokalitet na Keglevića gradini s desne obale Zrmanje.

Već je S. Zlatović pišući svoje topografske crtice dao ubikaciju ovog utvrđenja,⁵¹ a V. Klaić ga kasnije razmatrao u okviru veće historiograf-

⁴⁹ I. Nikolajević, *Eglises à transept-nain de la Dalmatie*, *Zbornik Vizantološkog instituta*, X, 1967, 94.

⁵⁰ Po G. Marini, *I Papiri Diplomatici*, p. 121, no. LXXVIII.

⁵¹ S. Zlatović, *Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve*, *SHP*, I, 1895, god. 1, br. 3, str. 141.

ske studije, vežući istu fortifikaciju uz ime feudalne obitelji Keglević.⁵² Na to upućuje i sama toponomastička tradicija sačuvana u imenu lokaliteta, o kojem danas svjedoče ostaci nekadašnjeg većeg fortifikacijskog kompleksa smještenog na isturenom strateškom punktu nad desnom obalom Zrmanje preko puta lokaliteta Čuker. Pod strmim liticama Keglevića gradine (grada) rijeka u luku naglo skreće svoj tok u pravcu zapada, dok cijeli prostor na kojem se smjestila utvrda poput isturenog jezičca zadire u suprotnu, lijevu obalu Zrmanje, te promatran u široj perspektivi u odnosu na niveletu okolnog brdovitog reljefa ostavlja dojam jedinstvenog terena. Sve do današnjih dana taj zanimljivi spomenik naše srednjovjekovne arheologije i kulturne historije ostaje atraktivan brojnim tragačima »za skrivenim blagom« koji su, unatoč svim nemilim posljedicama stoljetnih rušenja ovog objekta, ostali najveći devastatori kulturne stratigrafije i uopće cijelog fortifikacijskog kompleksa na ovom lokalitetu. Danas na terenu još stoje ostaci fortifikacije s kulom i pripadajućim zidanim arhitektonskim sklopovima, što se prostiru na jugozapadnoj padini lokaliteta (sk. 3). Površinski nalazi (Tab. VI, VII, VIII) keramike, metalnih i staklenih predmeta 13—16 st.⁵³ indiciraju duži vremenski i kulturni kontinuitet na tom lokalitetu, od čega su posebno brojni oni koji, uz ostatke srednjovjekovne arhitekture, svjedoče o životu na ovom prostoru u periodu razvijenog i kasnog srednjega vijeka, tj. u vremenu po kojem se identificira i sam toponim lokaliteta. Na prostor zapadnih gradinskih terasa sežu ostaci suhozidne naseobine arhitekture raspoređeni u vrlo pravilnom rasteru.

Utvrđenje na Kegleviću jedno je u lancu srednjovjekovnih obrambenih punktova podignutih na širem prostoru zapadnog dijela sjeverne Dalmacije, uključujući strateški vrlo značajnu komunikaciju uz tok rijeke Zrmanje od njezina vrela do utoka u Karinsko i Novigradsko more (Rakovnik — Zvonigrad — Tukleč — Oton — Keglević — Stari Obrovac — Obrovac — Zelengrad — Miodrag — Otišina — Dračevac).⁵⁴ Postojanje srednjovjekovnog utvrđenja na Keglevića gradini vjerojatno se uklapa u slijed općih povijesnih okolnosti nastalih od sredine 13. st. nakon tatarskih provala kad dolazi do učestalije gradnje utvrđenih punktova, a koje su podizali feudalci u svrhu obrane svojih posjeda. Tako je u Mokrom Polju na položaju uz važni prirodni komunikacijski pravac, na prostoru koje predstavlja vrlo ključnu strateško-obrambenu zonu između unutrašnjosti i jadranske obale, postojalo utvrđenje najvjerojatnije s dvojakom funkcijom: kontrole prvenstveno nad zapadnim perifernim predjelima sjeverne Dalmacije, te sprečavanja prodora kanjonom Zrmanje sa sjevera i zaštite cijelog feudalnog posjeda zajedno s okolnim naseljima. Gradnja utvrde vezana je uz ime obi-

⁵² V. Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322—1527, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, XLII, 1917.

⁵³ V. Han, *Tri veka dubrovačkog staklarstva*, Beograd 1981, Tab. XII; — C. Fisković, *Srednjovjekovne čaše iz Orebića i Nevesinja, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXII—LXXIII, 1979, 211.

⁵⁴ J. Colnago, *Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina, SHP*, 1928, 127—135.

telji Keglevića, nekadašnjih Prkalja, koji se kao hrvatska feudalna vlastela javljaju upravo na području oko gornjeg toka Zrmanje, a pratimo ih u povijesnim vrelima od druge polovice 14. st.⁵⁵ U njima su neki vrlo interesantni detalji vezani za Kegleviće i njihove posjede koji bi uključivali šire područje od Ervenika preko Mokrog Polja do sela Zrmanje. Navode se podaci koji govore o naseljavanju skupine Vlaha na teritoriju ličke i kninske kraljevske županije u vrijeme uspostave anžuvinske kraljevske vlasti za Ludovika nad jednim dijelom Hrvatske. Spominju se povlaštene Vlasi kojima je vladar darivao napuštene posjede za služenje u vojsci na području Vidče sela smještenom između Keglevića grada u Mokrom Polju i Zrmanje (*inter possessionem Kegel et Zirmana*), a u blizini sela Brdari i Bahtići koja su pripadala Keglevićima.⁵⁶ Po tome su se Vlasi najvjerojatnije naselili u neposrednoj blizini Keglevićevih zemalja ili čak na njima, stalno ih ometajući na njihovim posjedima.

Registrirajući i identificirajući neke od toponima koji se spominju u navedenim historijskim izvorima kao lokalitete sa šireg područja oko gornjeg toka Zrmanje, točnije od sela Zrmanje do Ervenika, možemo prisutnost Vlaha očekivati od druge polovice 14. st. i na području Mokrog Polja, upravo na zapadnoj strani Zrmanje uz rubne planinske obronke, a čija se pojava u razvijenom srednjem vijeku na ovom prostoru možda dijelom prisutna i u kulturnom kontinuitetu nekropole i sakralnog objekta na Crkvini u Mokrom Polju.

Na području jedne ruralne sredine poput ove na arheološkom mikro-prostoru Mokrog Polja, udaljenom od primorskog pojasa gdje je pod utjecajem Salone kršćanski život jače pulsirao, dokumentirani su ostaci kasnoantičke starokršćanske baštine. Tu se javljaju dva lokaliteta sa starokršćanskim crkvenim objektima: u zaseoku Sučevići i na Vagićevoj oranici, koji su vrlo bliski u odnosu na prostorne relacije, te karakteristični u međusobnom funkcionalnom smislu. Kroz postojanje tih dviju crkava potvrđuje se neprekinuti kulturni i društveni nivo ove mikroregije, svjedočeći ujedno o prirodnim pogodnostima koje su prostor ove ruralne sredine izdvajale u odnosu na razvoj okolnog kraja.

Izgleda, prema sačuvanim podacima, da je bazilika u Sučevićima bila sagrađena na prostoru nekadašnjeg antičkog groblja, što nije neobična pojava u prvim fazama kršćanstva. Funkciju ovog objekta određivalo je postojanje grobne konstrukcije u supstrukciji crkve, kao i više sličnih grobnih ukopa uokolo nje. To ukazuje na ceteris paribus karakter građevine, posebno ako njezino postojanje razmatramo u okviru prostorne i funkcionalne ovisnosti u odnosu na pojavu druge bazilike u Vagićima, na relativno maloj udaljenosti od cca 2,5—3 km. Ubikacija oba objekta na istočnom dijelu polja s lijeve strane rijeke pokazuje da su crkve služile pripadnicima onih seoskih kršćanskih zajednica čija je naseobinska koncentracija bila u kasnoantičko vrijeme u prostornim relacijama ovog dijela plodne mokropoljske doline, iako su služile i liturgijskim

⁵⁵ V. Klaić, o. c.

⁵⁶ V. Klaić, o. c., 3, III, 8; VIII; 9, X; 12, XIII; 14, XIV; 16, XVI; 33, XXVIII.

potrebama manjih naselja sa suprotne strane Zrmanje. Što se tiče crkve u Vagićima, pretpostavljamo da je ista kongregacijskog karaktera u odnosu na onu u Sučevićima, barem u ranijem periodu kad su se položaji nekropola i kulta pokapanja uopće diferencirali od prostora predviđenog za euharistiju. Najvjerojatnije u drugoj polovici 6. st. dolazi do gradnje bazilike u Sučevićima, koja nastavlja slijed na sepulkralnom kršćanskom prostoru sabivši u svojoj funkciji pored cemeterijalne vjerojatno i kongregacijsku komponentu, čemu se već od kraja 5. st. nisu opirali kanoni kršćanskoga kulta. Naime, postoje i neki elementi koji bi možda upozoravali na postojanje crkvenog objekta na ovom području i prije pada Burnuma prije polovice 6. st. u vezi s prodiranjem kršćanstva u skladu s Teodozijevim dekretom (392. g.). Međutim, u tom trenutku to je malo teže vjerovati s obzirom na prilično čvrst, rezistentan autohton poganski supstrat u ovim zabačenim ruralnim predjelima jadranskog primorja, koji su bili udaljeni od jačih starokršćanskih urbanih središta na primorju. Sve su ovo preliminarne pretpostavke i pitanja na koja bi precizniji odgovor mogla pružiti tek arheološka istraživanja položaja u Vagićima, te nastavak nedovršenih iskopavanja u Sučevićima. Jasno je jedino to da su obje crkve stradale najvjerojatnije u avaroslavenskim provalama početkom 7. st. i da nikad više nisu bile obnovljene kao kulturna mjesta.

Gradnja crkvenog objekta na Sučevićima datirana je u stručnoj literaturi u drugu polovicu 6. st., što je činjenica koja neposredno otvara pitanje o razlozima koji su uvjetovali i prethodili ovako važnom kulturnom i »političkom« pothvatu na ovom dijelu unutrašnjosti sjeverne Dalmacije. Nakon istjerivanja Istočnih Gota iz Dalmacije 538. g. podizanje crkvenih zdanja pobudilo je sveopće zanimanje. Gradnju bazilike u Mokrom Polju možda je potencirala upravo okolnost što su na tom dijelu sjeverne Dalmacije i Knina u vrijeme istočnogotske vlasti postojala veća istočnogotska uporišta. Pri tome u prvom redu uzimamo u obzir ulogu Knina kao najvažnijeg strateškog punkta između istočnogotske Dalmacije i Savije, što se u arheološkim vrelima potvrđuje otkrićem veće kasnoantičke nekropole u Kninu s obilježjima koja indiciraju prisutnost gotsko-germanskog etničkog sloja na ovom prostoru, te veće koncentracije istočnogotskih nalaza na području Burnuma, Plavna i Biskupije.⁵⁷ Također u tom kontekstu slijedi i rušenje Burnuma kao glavnog gotskog uporišta i njegovo potpuno povijesno eliminiranje. Stoga pretpostavljamo, s dužnim oprezom, da je upravo zbog spomenutih povijesnih okolnosti u kojima je došlo do izrazitijeg eksponiranja gotskog elementa na području oko Knina, opravdano očekivati podizanje crkvenih objekata u drugoj polovici 6. st. Ovim bi nalazi arheoloških ostataka ranobizantske arhitekture iz vremena Justinijanove obnove u Mokrom Polju bili utoliko shvatljiviji, nastali u vrijeme znatnog smirivanja životnih i društveno-gospodarskih prilika i na ovom dijelu dubokog zaleđa jadranskog primorja.

⁵⁷ Z. Vinski, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400—800. god., *Vjesnik Arheološkog muzeja*, III/6, Zagreb 1971, 53; J. Medini, Provincia Liburnia, *Diadora*, 9, 1980, 418. i d.

Iz prethodnih razmatranja mogu se donekle nazrijeti konture duhovnog i materijalnog života kasnoantičkog stanovništva na području Mokrog Polja do ranosrednjovjekovnog razdoblja, odnosno vremena kad su ovi krajevi počeli biti uznemiravani od avaroslavenskih skupina koje su provaljivale iz unutrašnjosti prema jadranskoj obali.

Promatrajući dosad prikupljene arheološke izvore u sklopu njihovih topografskih ubikacija na užem prostoru koji predstavlja mikropodručje Mokrog Polja (karta 1) uočavaju se neke zanimljive specifičnosti u kontekstu njihovog prostornog smještaja i kronološkog javljanja. Već smo prije naglasili da cijelom području Mokrog Polja glavnu okosnicu čini prostor plodne izdužene udoline koju tek pri krajnjem zapadnom rubu uz planinski masiv velebitskih ogranaka presijeca tok rijeke Zrmanje. Ta faktično postojeća prirodna, prostorna razdjelnica, povučena protjecanjem rijeke, ne predstavlja, makar na dijelu njezina mirna toka, nikakvu zapreku stanovnicima Mokrog Polja u svakodnevnim kontaktima između lijeve i desne strane Zrmanje. Nasuprot ovome 500 m uzvodno u pravcu sjevera provlači se kroz izuzetno oštre i strme prolaze stvarajući na taj način izrazitu prirodnu i komunikacijsku barijeru. Taj detalj nastaje iz cjelokupne morfologije terena na odnosnom prostoru, a istakli smo ga da se donekle dobije uvid u odnos rijeke prema prostornoj dispoziciji istočne i zapadne strane pripadnog polja i cijelog kraja uopće.

Najveći i najplodniji dio polja zahvaća prostor istočno od rijeke, što se u arheološkom smislu odražava kroz ubikaciju starokršćanskih objekata na međusobno neznatnoj udaljenosti od 3,5 km. Prostorni raspored tih objekata indikator je postojanja više seoskih kršćanskih zajednica koje su egzistirale unutar guste naseobinske strukture na tom prostorno najvećem i gospodarski najkvalitetnijem dijelu polja, gdje topički kontinuiraju na položajima koja su i u antici bila najgušće naseljena. U razdoblju kad u sutonu antike dolazi do nesigurnih vremena za stanovnike Mokrog Polja i cijelog ovog prostora, koji je stajao na geopolitnoj osi između unutrašnjosti i obale, revitalizira se gradinsko utvrđenje na Čukeru kao refugijalna frunija za stanovništvo one kasnoantičke župe koja je najvećim dijelom rezidirala na istočnom arealu mokropoljske doline.

S prestankom antike u Mokrom Polju na određen način opada i intenzitet naseljavanja dijela polja istočnije od rijeke koji je nekad u rimsko i kasnoantičko vrijeme bio gusto nastanjan. Promatrajući tako položaj srednjovjekovne sakralne građevine i nekropole na Crkvini, te ostatke fortifikacijske arhitekture na prostoru Keglevića gradina, primjećuje se da se, počevši od ranog srednjeg vijeka, središte života stanovnika Mokrog Polja pomiče preko Zrmanje, na desnu stranu, koncentrirajući se zapadno u nastambama na prilično stiješnjem prostoru uz brdovite padine. Na ove spoznaje navode nas u prvom redu ostaci sakralnog objekta na Crkvini i srednjovjekovnog utvrđenja na Keglevića gradini. Vidljivo je da je srednjovjekovna faza crkve na lokalitetu Crkvina *terminus ante quem non* postojanja objekta čija je namjena i funkcija trebala zadovoljiti duhovno-kulturne potrebe stanov-

nika Mokrog Polja tek od razdoblja ranog srednjeg vijeka. Na taj način postojanje ranosrednjovjekovnog objekta na Crkvini potvrđuje uklapanje ovog prostora u slijed kulturnog i povijesnog kontinuiteta, koji će sada u srednjovjekovnom razdoblju naći nove naseobinske enklave unutar postojećih prostornih mogućnosti na zapadnom kraju polja.

Međutim, osim već navedenih općih pretpostavki ostaje otvoreno niz zanimljivih pitanja vezanih uz problem kulturnog i prostornog kontinuiteta u kontekstu cjelokupne arheološke topografije Mokrog Polja. Teško je bez planskih arheoloških istraživanja i u nedostatku više analognih primjera sa šireg prostornog areala odgovoriti na pitanje o razlozima zbog kojih u razdoblju od kasne antike do zrelog srednjeg vijeka na istočnom prostoru polja dolazi do očitijih promjena u slijedu topičkog kontinuiranja. Isto tako tražimo razloge zbog kojih dvije starokršćanske autohtone bazilike ne obnavljaju svoju kulturnu funkciju u ranosrednjovjekovnom razdoblju, što je inače vrlo čest slučaj kod starokršćanskih građevina, već se prilazi gradnji treće, predromaničke crkve, na Crkvini *ad fundamentis*, sve na neznatnim prostornim udaljenostima od oko 2 do najviše 3 km. Možda je novonastala prostorna polarizacija dijelom uvjetovana samom konfiguracijom terena, otvarajući za stanovnike mogućnost pogodnijeg i neposrednijeg zaklona s desne strane Zrmanje u brdovitom i prirodno zatvorenijem krajoliku Koma. Uza sve ovo možda se ne bi trebao zanemariti i faktor političkih i demografskih promjena praćenih dugotrajnijim procesom srašćavanja autohtonog pučanstva s novopridošlim hrvatskim etničkim življem.

Promatrajući sačuvane arheološke izvore u sklopu arheološke topografije na prostoru Mokrog Polja pokušalo se barem u osnovnim crtama dati presjek kroz arheološku i kulturno-povijesnu situaciju u kasnoj antici i srednjem vijeku. Kroz postojanje sakralnih objekata (Sučevići, Vagići) i fortifikacijskog graditeljstva (Čuker) nalazimo materijalne refleksije kasnoantičke starokršćanske i bizantske kulture, te društveno-političkih okolnosti i životnih sadržaja prisutnih kod autohtonog romaniziranog stanovništva u jednom kronološkom i kulturnom kontinuitetu. Rani srednji vijek najvjerojatnije unosi neke modifikacije unutar prostorne-topičke dispozicije naseobinskih središta, crkvenih građevina (Crkvina) i fortifikacijskih objekata (Keglevića gradina) time stvarajući prostorni diskontinuitet u odnosu na prijašnje razdoblje. Time se ipak nije poremetio slijed kulturnog kontinuiranja, već se samo izmijenio raspored u topičkoj dispoziciji objekata u odnosu na cjelokupni mikrop prostor Mokrog Polja.

Summary

A CONTRIBUTION TO THE ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY OF MOKRO POLJE NEAR KNIN

The territory of Mokro Polje is a whole that makes part of a larger Knin area, situated in the fertile valley on the edge of the carst plateau of Bukovica in the northern Dalmatia. That is one of numerous rich, but still badly researched archaeological areas on the territory of Bukovica. This paper deals only with some characteristic features connected with the archaeological topography of Mokro Polje. The author's aim is to complete archaeological map of this part of northern Dalmatia by series of researches on smaller wholes and to gather the results of earlier excavations on Mokro Polje thus encouraging further ones.

In 1930 Lujó Marun invited Danish architect E. Dyggve to undertake some researches on several archaeological sites at Mokro Polje. Early Christian basilica at Sučevići and late Roman and early mediaeval fortress on Čuker were excavated, while on the sites Crkvina and Keglevića Gradina Dyggve only surveyed the remains of architecture. Only few Dyggve's plans and photographs concerning these excavations have remained. On this occasion the author publishes the remains of Early Christian church decoration from the second half of the 6th century excavated by E. Dyggve at Sučević and several interesting fragments of Early Christian sculpture from the unexcavated site at the hamlet Vagići.

Pre-Romanesque fragments of sculpture come from Crkvina site at Mokro Polje where the remains of church and mediaeval necropolis with some 80 stone slabs — stećci are still evident. The fragments of Pre-Romanesque sculpture and inscriptions testify to the existence of an early mediaeval cult building on that site which in the late Middle Ages underwent certain reconstructions, because of demographic changes in this region. On a prominent strategic point, so called Keglevića Gradina, the remains of a mediaeval fortress built by feudal family Keglević which had properties on the territory of the upper course of the river Zrmanja, are still visible.

When studying the distribution, as well as chronological and cultural features of the archaeological finds on the above mentioned sites at Mokro Polje one can notice certain differences in the topic continuity of cult buildings and fortifications, but the basic cultural continuity on the whole region was not changed.

The part of the valley to the east of the Zrmanja river must have been more densely inhabited in the late Roman period as is evident by two Early Christian churches at Sučevići and Vagići and late Roman *refugium* on Čuker hill. Since the early Middle Ages the territory to the West of the river under the slopes of the mountains must have become more important and new religious Christian structures *ad fundamentis* (Crkvina) were built while new fortification on Keglevića Gradina was used for defence of the inhabitants.